

Meer Straatwaarden: een pleidooi voor erfgoedmaken als engagement

Wat als erfgoedvragen onderdeel worden van de stadmakersbeweging?

Meer Straatwaarden pleit voor nieuwe erfgoedpraktijken waarbij nadrukkelijk lokale communities worden betrokken.

Het boek opent met een Manifest voor meer engagement en sluit af met een ontwerpagenda daarvoor. Het is een uitnodiging voor debat over de relatie tussen erfgoed en de vormgeving van de leefomgeving.

Erfgoedvragen vermengen zich steeds sterker met discussies over de inrichting van een gebied, de stad, de wijk. Net als het debat over de stedelijke ruimte, dat de laatste jaren vaak gaat over 'stadmaken', wordt ook de discussie over erfgoed steeds meer in maatschappelijke termen gevoerd. Een breed scala aan groepen en communities moet samen de stad kunnen vormgeven, op basis van voor hun relevante waarden. Erfgoed is daar onderdeel van. In het tijdperk van participatie en sociaal duurzame leefkwaliteiten wordt erfgoed volgens de onderzoekers tot een collectieve ontwerpogave. Daarmee verschuift ons blikveld: van erfgoed-vinden naar *erfgoedmaken*.

Meer Straatwaarden verkent aan de hand van twee praktijksituaties hoe 'stadmaken' en 'erfgoedmaken' samen kunnen optrekken. Onder auspiciën van het lectoraat Cultureel erfgoed van de Reinwardt Academie AHK ontwikkelen onderzoekers, stadmakers en beschouwers in dit boek een nieuw handelingsperspectief voor meer engagement en participatie bij onze omgang met erfgoed in de leefomgeving.

 Reinwardt Academie
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

Uitgave van de Reinwardt Academie,
Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten, 2019.
ISBN 9789071681455

www.reinwardtacademie.nl

9 789071 681455

MEER STRAATWAARDEN

Riemer Knoop, Michiel Schwarz en anderen

Meer Straatwaarden: een pleidooi voor erfgoedmaken als engagement

Samenstelling Riemer Knoop en Michiel Schwarz **Auteurs** Nancy van Asseldonk
Joost Beunderman - Riemer Knoop - Diana Krabbendam - Sabrina Lindemann
Michiel Schwarz - Steven ten Thije - Martijn de Waal - Karin Westerink

Meer Straatwaarden:

MANIFEST 1

VAN ERFGOED NAAR ERFGOEDMAKEN Van statisch naar dynamisch bij erfgoed in de leefomgeving.

In een tijd van bottom-up, participatie en een toenemend belang van sociaal duurzame kwaliteiten in de leefomgeving zien we onze omgang met erfgoed vermaatschappelijken. Visies op de waarde van erfgoed en wat als erfgoed wordt ervaren zijn in beweging. In deze sociale dynamiek zijn conventionele benaderingen van erfgoed als statisch gegeven niet meer toereikend. We moeten onze relaties met erfgoed (of potentieel erfgoed) 'activeren' en ze onderdeel maken van processen waarmee de leefomgeving wordt vormgegeven.

We gaan van erfgoed-vinden naar processen van erfgoedmaken, analoog aan de opkomst van stadmaken in het ruimtelijk debat. Erfgoed wordt daarmee een collectieve ontwerpogave. De notie van erfgoedmaken biedt ons een handelingsperspectief voor situaties waar erfgoedkwesties fluide worden en zich vermengen met andere sociale en maatschappelijke waardenvragen. De verschuiving van erfgoed naar erfgoedmaken nodigt uit tot meer engagement bij maatschappelijke erfgoedpraktijken en biedt aanknopingspunten voor actuele vragen, zoals die over participatie en sociale duurzaamheid.

MANIFEST 2

MEER LOKALE DEMOCRATIE BIJ ERFGOEDMAKEN Naar pluriforme praktijken die ruimte maken voor ('civic') communities.

Het huidige tijdperk van sustainisme wordt gekenmerkt door meer

participatieve praktijken en een grotere rol voor lokale gemeenschappen: zie de groei in bottom-up initiatieven en zelfbeheer bij de inrichting van de leefomgeving. Zo ook bij erfgoed. Deze dynamiek biedt kansen om meer groepen en gemeenschappen te betrekken bij erfgoedkwesties. Maar met meer en andere spelers die het speelveld betreden, verandert ook het spel. Dat vraagt om nieuwe vormen van engagement en andere institutionele ontwerpen. In een tijd van burgerdemocratie moeten bovenal lokale gemeenschappen en 'civic' communities medeverantwoordelijkheid kunnen nemen. Nabijheid is immers een belangrijke factor in de sociale waardering van erfgoed, helemaal in hun eigen leefomgeving. De ervaringen van afgelopen jaren bij stadmaken en vormen van civic commons geven die zoektocht naar engagement en lokale democratie een vliegende start.

MANIFEST 3

MEERWAARDEN IN BETEKENISGEVING VAN ERFGOED Van erfgoedwaarden naar waarden rondom erfgoed.

Wanneer erfgoedvragen zich vermengen met discussies over de inrichting van de directe leefomgeving, dan zijn cultuurhistorische waarderingen onvoldoende om recht te doen aan wat burgers, omwonenden en betrokken communities als relevante kwaliteiten beschouwen. De reikwijdte van 'erfgoedwaarden' die in de monumentenzorg, archeologie en erfgoedbeleid gangbaar zijn, heeft dan ook zijn grenzen. Gegeven de diversiteit aan gemeenschappen die zich op

verschillende manieren identificeren met (potentieel) erfgoed moeten we zoeken naar meervoudige sociale waarderingscriteria. Anders gezegd: van erfgoedwaarden naar meerwaarden. Zeker in relatie tot erfgoed in de leefomgeving zullen kwaliteiten als leefbaarheid en sociale duurzaamheid onderdeel moeten worden van onze evaluaties. Dat vraagt ook om aandacht voor relevante kennis en evaluatieprocessen. De toekomstige rol van erfgoedprofessionals komt daarmee ook expliciet op de agenda.

MANIFEST 4

NAAR INCLUSIEVE PRAKTIJEN VAN ENGAGEMENT Van exclusieve naar inclusieve erfgoedpraktijken.

In zowel stadsplanning als erfgoedbeleid en -beheer was lange tijd een topdownbenadering gangbaar, met weinig inbreng van bewoners en burgers. De opkomst van stadmaken en door communities gedragen initiatieven tekent een koersverandering. Die begint ook in het erfgoeddomein merkbaar te worden. De transitie van erfgoed naar erfgoedmaken vraagt daarbij om meer open en inclusief engagement. Dat geldt zowel voor de betekenisgeving aan (potentieel) erfgoed als voor de besluitvorming daarover. De introductie van erfgoedmaken als maatschappelijk ontwerpproces, gekoppeld aan participatieve en collaboratieve erfgoedpraktijken, betekent ook dat de vormgeving ervan een collectieve opgave wordt. We moeten dus op zoek naar vormen van co-design.

MANIFEST 5

ERFGOEDMAKEN EN STADMAKEN ALS SOCIAL DESIGN

Zoeken naar de crossovers tussen erfgoedmakers en stadmakers.

Met de opkomst van stadmakers (internationaal: *Placemaking movement*) zien we hoe de stedelijke omgeving steeds meer vanuit communities en met een sociaal kwaliteitsbegrip wordt vormgegeven. In het beleidsdomein van 'erfgoed en ruimte' lopen stadmaken en erfgoedmaken door elkaar. Sterker nog: de sleutel voor het oplossen van netelige kwesties ligt op het crossover-gebied tussen placemaking en heritage-making. Bij zowel stadmaken als erfgoedmaken gaat het om betekenisvolle sociale kwaliteiten en waarden. Erfgoedwaarden zijn in essentie sociale waarden, die zich vermengen met en onderdeel (kunnen) zijn van de relevante kwaliteiten bij de inrichting van de leefomgeving. Met de verwevenheid van deze waarden is het devies: breng erfgoedmaken en stadmaken samen in één maatschappelijk ontwerpproces. Social design dus. Dat betekent dat we erfgoedwaarden in het ruimtelijk ontwerpproces niet als aparte criteria moeten toevoegen (dat is het gevestigde modernistische model), maar de relevante kwaliteiten bij plekmaken en erfgoedmaken binnen één vormgevingsproces integreren (de sustainistische benadering). Dat vereist een nieuw soort procesontwerp, waarbinnen we zowel de meerwaarden als onze roep om 'meer straatwaarden' een plek kunnen geven.

Meer Straatwaarden:

een pleidooi voor erfgoedmaken als engagement

Samenstelling Riemer Knoop en Michiel Schwarz

Auteurs Nancy van Asseldonk - Joost Beunderman - Riemer Knoop
Diana Krabbendam - Sabrina Lindemann - Michiel Schwarz
Steven ten Thije - Martijn de Waal - Karin Westerink

Inhoud

MANIFEST		3
I HET WEEFSEL		6
Riemer Knoop & Michiel Schwarz	1 Het weefraam	8
	2 In het stedelijk weefsel: praktijksituaties	15
Sabrina Lindemann	3 Op locatie: Mijn engagement met de Binckhorst	22
II PATRONEN ONTRAFELN		28
Riemer Knoop & Michiel Schwarz	4 Patronen	30
	5 Weefdraden	43
III INTERMEZZO VERWEVINGEN IN HET VERANDERENDE SPEELVELD		58
Diana Krabbendam	6 Een pleidooi voor erfgoedmaken door ontwerpen in het echte leven	60
Steven ten Thije	7 Werken in de Werksalon van het Van Abbemuseum	65
Karin Westerink	8 Draagvlak, participatie en erfgoedexpertise in de mix	69
Nancy van Asseldonk	9 Leren in het nieuwe speelveld	73
IV HET NIEUWE WEVEN		78
Martijn de Waal	10 Erfgoed-als-platform: als stadmaken en erfgoedmaken samen optrekken	80
Joost Beunderman	11 Micro-massive: Heritage in times of deep transformation	87
Riemer Knoop & Michiel Schwarz	12 Toekomstontwerpen Ontwerpagenda	92
		102
	Engagementen en verantwoording	104
	Literatuurverwijzingen	108
	Over de auteurs	110
	Colofon	112

DE OVERGANG
VAN ZELFSTANDIG
NAAMWOORD
NAAR WERKWOORD
BETEKENT DAT ONZE
AANDACHT VAN
VERFGOED-ALS-OBJECT

I **Het**
weefsel

1 Het weefraam

RIEMER KNOOP & MICHEL SCHWARZ

Een publicatie over een onderzoeksproject openen met een manifest is uiterst ongebruikelijk. Dat we dit toch doen zegt iets over de aard van dit boek: een poging om een nieuw handelingsperspectief te bieden voor de omgang met erfgoed in de leefomgeving in een tijd van transitie. We zien nieuwe erfgoedpraktijken ontstaan in de context van cultuurmaatschappelijke veranderingen, waaronder meer participatieve, inclusieve en vaak lokale initiatieven. In deze sociale dynamiek komen ook processen van erfgoedvorming in beweging. Dat vraagt om een perspectiefverschuiving: van erfgoed als statisch gegeven naar een actieve vorm van 'erfgoedmaken'. Daarbij zien we een verdere 'vermaatschappelijking' van erfgoed, vooral in termen van nieuwe vormen van engagement bij het proces van erfgoedmaken, dat we analoog aan het begrip 'stadmaken' beschouwen als een maatschappelijk ontwerpproces.

Zoals de ondertitel van dit boek aangeeft, willen we hier meer dan een analyse bieden van wat er volgens ons speelt in de complexe relatie tussen erfgoed en ruimte, tussen erfgoedvorming en de vormgeving van de leefomgeving. Het is tevens een pleidooi om anders met die relatie om te gaan en om te zoeken naar benaderingen en strategieën die passen bij een veranderend speelveld. We onderstrepen daarmee dat er een nieuwe agenda nodig is. Vandaar een manifest, als agendering van nieuwe issues en andere benaderingen voor oude issues. En als opening voor een discussie over de zoektocht naar nieuwe vormen van engagement in de omgang met erfgoed. Het manifest neemt een voorschot op onze kijkrichting en op de hoofdlijnen van ons betoog. Maar het kan ook gelezen worden als een samenvatting van de uitkomst van een analyse die we in de rest van het boek presenteren.

In onze veranderende leefwereld zoeken we naar relevante woorden om de nieuwe tijd mee te duiden. Metaforen kunnen daarbij helpen. We kozen woorden die met het proces van weven samenhangen, zoals aan de titels van

de hoofdstukken is af te lezen. We zetten ze in om de complexe verbindingen en de dynamiek van erfgoedvorming in de leefomgeving zichtbaar te maken. Met een losse verwijzing naar het sociologische begrip 'stedelijk weefsel' proberen we processen van erfgoedmaken en engageren te begrijpen in termen van patronen, weefdraden en het weefproces zelf. Dat geeft ons een denkkader voor de vraag hoe de nieuwe erfgoedpraktijken in de leefomgeving in een toekomstig 'weefsel' plaats en betekenis kunnen krijgen. Tegelijkertijd benadrukt het weven als maakproces het ontwerp perspectief van ons onderzoek: hoe kunnen we de verwevenheid van erfgoed en de leefomgeving vormgeven? Die vraag indachtig sluiten we dit boek af door een ontwerpagenda voor te stellen, als open einde voor verdere ontwikkeling.

Bij een manifest hoort een stellingname. Waar staan we als onderzoekers? In het Straatwaardenonderzoek hebben we die vraag in het hart van het project gezet, en wel in twee opzichten. Ten eerste bepalen we onze positie in het domein van wat traditioneel 'erfgoed en ruimte' wordt genoemd. In ons geval gingen we er middenin staan, naast maatschappelijke spelers die zich door de omgang met erfgoed in nieuwe vormen van engagement tot elkaar moeten verhouden. Ten tweede nemen we als onderzoekers zelf een positie in: we kiezen letterlijk een standpunt om de veranderende problematiek te beschouwen, en wel vanuit een bepaald (sustainistisch) perspectief. De uitkomst van het onderzoek dat we in dit boek presenteren is dan ook deels analytisch en deels duidelijk. We geven de richting aan van ons blikveld, schetsen wat er volgens ons aan de hand is en trekken lijnen naar de toekomst. Onze conclusies zijn zelf een positiebepaling: waar we staan en waar we volgens ons naar toe (moeten) gaan. Ook om die reden besloten we het boek te openen met een manifest. Ons manifest is zowel een uitdrukking van wat zich volgens ons manifesteert bij erfgoedpraktijken in de leefomgeving, als een pleidooi voor een betere toekomst.

Straatwaarden: 'erfgoed en ruimte'

Het Straatwaardenonderzoek (2015-2019) gaat over de recente opkomst van nieuwe praktijken in de omgang met erfgoed in de leefomgeving.¹ In onze eerste publicatie² schetsten we hoe het daarbij steeds vaker gaat om de maatschappelijke inbedding en sociale betekenissen. We brachten een veranderend speelveld in kaart rondom kwesties van 'erfgoed en ruimte'. Het conceptuele kader wordt gevormd door een sociaal duurzame, sustainistische manier van

² *Straatwaarden* 2017.

³ Het concept sustainisme werd in 2010 geïntroduceerd door Michiel Schwarz en Joost Elffers in hun manifest *Sustainism Is the New Modernism* (Schwarz & Elffers 2010) en is verder ontwikkeld en toegepast in *Sustainist Design Guide* (Schwarz & Krabbendam 2013) en *A Sustainist Lexicon* (Schwarz 2016). Sinds 2014 staat het lemma 'sustainisme' in de *Grote van Dale*.

¹ 'Straatwaarden' is de naam van een interdisciplinair onderzoeksproject van de Reinwardt Academie (Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten), Lectoraat Play & Civic Media (Hogeschool van Amsterdam), Gordion Cultureel Advies en Sustainism Lab, mede mogelijk gemaakt door het Amsterdam Creative Industries Network en de ErfgoedAcademie.

kijken en waarderen.³ Vanuit dat perspectief presenteerden we een rijk geschakeerd beeld van wat we 'maatschappelijke erfgoedpraktijken' hebben

genoemd, waarbij burgers, experts en communities⁴ op verschillende manieren vorm en betekenis geven aan erfgoed in het publieke domein.

De roep om meer participatie en sociaal duurzame inrichting van stad en samenleving is een indicatie dat het bij de omgang met erfgoed in toenemende mate gaat om maatschappelijke inbedding en sociale betekenissen. Vandaar dat er in (beleids)onderzoek rond 'erfgoed en ruimte' al jaren wordt gesproken van de vermaatschappelijking van erfgoed. Zowel de context als de inhoud van erfgoedvragen veranderen daarbij van karakter. De inhoud van erfgoedvragen verbreedt en verdiept zich. Meer maatschappelijke spelers dienen zich aan bij de inrichting van de leefomgeving. Tegelijkertijd breidt het palet aan erfgoedwaarden zich uit, nu allerlei communities zich mengen in de discussie over welke erfgoedkwaliteiten en waarden relevant zijn. Zo ontstaan

⁵ Participatie wordt vaak eendimensioneel opgevat. De burgerparticipatieladder van Sherry Arnstein uit 1969, in 1994 aangevuld door David Wilcox <https://nl.wikipedia.org/wiki/Participatieladder>, werd in 2006 uitgewerkt door Archon Fung, die voorstelde om toegang tot, en manier en reikwijdte van besluitvorming als variabelen te zien. In zijn *Democracy Cube* ontstaat dan een meerdimensionele ruimte: www.archonfung.net/papers/fungvarietiesofpart.pdf.

er steeds meer situaties waarbij erfgoedbeleid niet langer wordt gezien als het exclusieve domein van erfgoedplanners en stadsplanners. Dit gaat beduidend verder dan 'participatie'.⁵

Verskillende aggregatiefasen

Het is belangrijk om te onderstrepen dat de dynamiek van deze vermaatschappelijking niet voor alle soorten erfgoedvragen even manifest of relevant is. Op een aantal terreinen van de

erfgoedzorg is er niet veel maatschappelijke discussie en wordt het aan experts overgelaten om erfgoedwaarde(n) te bepalen. Er zijn veel situaties waar die waarde op basis van cultuurhistorische kennis kan worden ingeschat. Waar dat het geval is en er van een 'harde kern' van kennis en waarderingen sprake lijkt, zouden we over een 'vaste stof'-fase in het erfgoeduniversum kunnen spreken. Maar naast deze vaste fase zijn er ook heel andere verschijningsvormen van erfgoed. Zodra er immers vanuit de samenleving of gemeenschappen kritische vragen worden gesteld over de waardering van cultureel erfgoed, of over verschuiving van verschijnselen naar het erfgoedterrein en zelfs over toegang tot die kwalificatie, komen de grenzen van professionele expertises in zicht. De discussie vloeit uit naar bredere waarden en kwaliteitscriteria. Dat zouden we de 'vloeibare' toestand van erfgoedvorming kunnen noemen. Daar vermengen erfgoedvragen zich met andere domeinen, bijvoorbeeld wanneer ze integraal onderdeel worden van de vormgeving van onze leefomgeving.

De metafoor van faseovergangen helpt, denken wij, om genuanceerd om te gaan met erfgoedvragen die zich aandienen in de leefomgeving en daarbuiten. In de fysica spreken we van aggregatietoestanden: water kan bevriezen en

⁴ We gebruiken het woord 'community' en 'communities' in plaats van het meer vertrouwde 'gemeenschap(en)' omdat die meer aansluiten bij de eigentijdse maatschappelijke dynamiek en inbedding van grass-rootsbewegingen als belangrijke kern van ons onderzoek. Bovendien willen we afstand nemen van het conventionele sociologische begrip 'gemeenschap'. Ook horen wij een mooie resonantie met het woord *commons*. Waar een letterlijke groep mensen wordt bedoeld, gebruiken we wel 'gemeenschap'.

verdampen, ijs kan smelten, waterdamp kan condenseren. De overgangen zijn reversibel: afhankelijk van de context treedt er evenwicht op, maar dat is slechts tijdelijk. Verandert het systeem, dan vervluchtigt ijs en stolt water; wat als erfgoed wordt geaccepteerd kan op een gegeven moment aan betekenis verliezen en fluïde vormen aannemen. Bij het vertrek van de laatste koninklijke bewoner staat de erfgoedwaarde van bijvoorbeeld Paleis Soestdijk opeens ter discussie (een van de onderwerpen in de aanloop van ons Straatwaardenproject).⁶ En nieuwe visies op bijvoorbeeld het koloniaal verleden kunnen leiden tot hertaling van tentoonstellingsteksten of afwaardering van voc-monumenten.

⁶ Zie Knoop, *Terug naar Soestdijk 2007*, en *Een leeg paleis 2014*.

In het Straatwaardenonderzoek richten we ons op de noodzaak van het zichtbaar maken van nieuwe handelingsperspectieven, kennis en erfgoedpraktijken, om beter om te kunnen gaan met het 'vloeibare' karakter van maatschappelijk erfgoed. Daaraan voorafgaand speelt de vraag hoe we kunnen herkennen wanneer de materie bij erfgoedkwesties verschuift van vast naar vloeistof. Een derde categorie van erfgoedvragen, die in de 'gas-fase', laten we in voorlopig buiten beschouwing: dat zijn situaties waarbij erfgoedwaarden zodanig worden 'opgelost' in andere domeinen en maatschappelijke vragen, dat ze niet meer als onderscheidend kunnen worden beschouwd.⁷

⁷ Zoals we schetsten in *Straatwaarden 2017*, 14-15, en Martijn de Waal in het begin van zijn bijdrage aan deze bundel.

Van 'erfgoed vinden' naar 'erfgoedmaken'

Het eerste deel van ons Straatwaardenonderzoek eindigde met een pleidooi om de omgang met erfgoed dynamischer te maken. Het gaat om een meer actieve modus en een meer activistisch handelingsperspectief dat we, analoog aan de notie van 'placemaking' in het ontwerpen van de leefomgeving, aanduiden met de term 'heritage-making'. Ons blikveld verandert: van 'erfgoed vinden' naar 'erfgoedmaken'.

De verschuiving van *erfgoed* naar *erfgoedmaken* is een fundamentele perspectiefverandering en raakt de kern van de vermaatschappelijking van erfgoed. De overgang van zelfstandig naamwoord naar werkwoord betekent dat onze aandacht van erfgoed-als-object verschuift naar processen die bepalen onder welke condities 'erfgoed' ontstaat. Vanuit dat perspectief zien we andere verbanden en gaan we andere vragen stellen. Erfgoed als zelfstandig naamwoord noopt om het als object van onderzoek te zien. Pas wanneer we voldoende kennis hebben van het erfgoed in kwestie kunnen we de vraag stellen welke waarden en kwaliteiten daarbij horen. Stellen we daarentegen erfgoedmaken — als werkwoord — centraal dan is het precies andersom. Pas wanneer we inzicht hebben in de waarden en kwaliteiten die voor mensen en communities relevant zijn, kunnen we iets zeggen over wat voor hen erfgoed is en over welke betekenissen ze daaraan geven.

Ons onderzoek gaat niet over de vraag wat erfgoed *is*. Het gaat over hoe erfgoed tot erfgoed *wordt*. Over hoe het ontstaat en hoe het soms ook weer tot niet-erfgoed wordt in de context van een sociale dynamiek en sociale waarden. Dat heeft te maken met relevantie voor een bepaalde groep of community— en van dááruit neemt erfgoed vormen aan, niet andersom. In andere bewoordingen: onze focus is niet erfgoed per se maar maatschappelijke *erfgoedvorming*.

8

We schrijven hierna ‘erfgoedmaken’ (aan elkaar) naar analogie van stadmaken, waar eerder een verschuiving plaatsvond van de stad als object per se naar ‘de stad’ opgevat als collectief van kwaliteiten, het bijdragen waaraan tot uitdrukking komt in het werkwoord ‘stadmaken’.

Het begrip *erfgoedmaken*⁸ zien we daarbij als een proces waarbij een veelheid aan groepen, instituties en communities in interactie met elkaar betekenis geven aan plekken en objecten in termen van voor hen relevante waarden en kwaliteiten. Uit het eerste deel van het Straatwaardenonderzoek zagen we hoe waarden en kwaliteiten op het kruispunt van

stadmaken en erfgoedmaken vooral op het lokale niveau zichtbaar worden. Juist in een lokale context is de verwevenheid tussen sociale kwaliteiten en wat wel erfgoedwaarden zijn genoemd het meest prominent. In de rest van dit boek onderzoeken we in twee praktijksituaties hoe processen van erfgoedmaken in de urbane context tot stand komen. We beschouwen de erfgoedvorming en erfgoedwaarden daar in de context van processen van stadmaken en plekmaken en proberen te duiden wat de kernelementen zijn. Uiteindelijk willen we weten hoe we deze deelbaar kunnen maken in toekomstige erfgoedsituaties.

Communities of practice

We hebben het Straatwaardenproject uitgevoerd vanuit een actieve en tevens activistische onderzoekbenadering. We hebben vooral gelet op de vormen van engagement, zoals platformpraktijken en lokale *commons*, en gezocht naar exemplarische handelingsperspectieven en co-designprincipes bij erfgoedmaken in de stad. Zo maken we zichtbaar hoe – zoals in de titel van deze publicatie is verwoord – erfgoedmaken onderdeel wordt van vormen van sociaal (en lokaal) engagement.

Met betrokkenen is in lokale situaties verkend hoe erfgoedmaken en placemaking met elkaar verbonden zijn of kunnen worden, rond sociale waarden. We hebben dat binnen twee situaties uitgediept vanuit hun *communities of practice*: Verhalenhuis Belvédère (Rotterdam) en StadsLab Binckhorst (Den Haag). De keuze van deze twee initiatieven kwam voort uit het netwerk dat we rond het eerste deel van ons onderzoek waren gaan weven.⁹

9

Andere potentiële praktijksituaties in het kader van dit onderzoek zijn ook verkend, maar zijn niet verder doorontwikkeld vanwege een aantal praktische en inhoudelijke redenen. Zie verder onder ‘Engagementen en verantwoording’.

Onze werkrelatie met deze twee organisaties is daarmee zelf een vorm van engagement, waarbij we als onderzoekers in dialoog gingen met de mensen achter de twee praktijksituaties. In een serie intensieve onderzoekateliers met de

betrokken organisaties, alsook uit hun eigen presentaties, hebben we *thick descriptions* van deze praktijksituaties opgesteld. Dat vormt het basismateriaal waaruit we een aantal kernelementen destilleren die relevant zijn voor een beter begrip van processen van erfgoedmaken in de leefomgeving. We onderzoeken vervolgens wat die betekenen voor het ontwerpen van (nieuwe) vormen van engagement en wat de implicaties van het aldus veranderende speelveld zijn voor verschillende spelers en instituties.

Opbouw van het onderzoek

Onze onderzoeksbenadering gaat niet van theorie naar praktijk, maar andersom: hoe nieuwe praktijken en situaties concepten en modellen opleveren die generaliseerbaar en deelbaar zijn. We duiken als het ware eerst de praktijk in en proberen van daaruit meer algemene conclusies te trekken. De uitkomst is een analyse van de *state of the art* in maatschappelijke erfgoedpraktijken.

Deze publicatie is een poging om onze omgang met erfgoed in de leefomgeving in een handelingsperspectief te plaatsen met erfgoedmaken en engageren als centrale pijlers. We proberen niet alleen te doorgronden wat er gaande is maar ook te vragen wie wat (anders) moet gaan doen in het nieuwe speelveld. Het Straatwaardenproject is een interactionistisch onderzoek van maatschappelijke erfgoedpraktijken, maar tegelijk ook een stellingname, met een specifieke kijkrichting én een specifiek actieperspectief. Daarmee leggen we de facto ook een agenda neer, die terug te vinden is in het manifest waar we dit boek mee openden. Maar ook in de rest van deze publicatie verkennen we wat de ‘vermaatschappelijking’ van erfgoedmaken in de leefomgeving kan betekenen — voor instituties, maatschappelijke actoren, kennis, beleid en onderwijs/leren. Zo hopen we zichtbaar te maken hoe we processen van erfgoedmaken in de leefomgeving kunnen verhelderen en duiden. Tegelijkertijd is het een oproep om nieuwe, geëngageerde erfgoedpraktijken te ontwikkelen.

Leeswijzer

In de volgende hoofdstukken beschrijven we eerst zo summier mogelijk de twee situaties waar het grootste deel van onze aandacht naar is uitgegaan. De empirische kern van deze publicatie boek ligt bij de praktijksituaties van Verhalenhuis Belvédère en StadsLab Binckhorst. Die zien we als exemplarisch voor nieuwe vormen van omgang met erfgoed in de leefomgeving en vinden we toonaangevend voor opkomende (sustainistische) praktijken. Ze maken een nieuw ‘weefsel’ zichtbaar van erfgoed in de samenleving. Juist in Rotterdam en Den Haag hebben we complexe situaties aangetroffen die zich niet eenduidig laten verklaren. Ze laten van nabij en veraf dichte, gelaagde weefsels zien in verschillende patronen van omstandigheden, constellaties, actoren en bewegingen die we proberen te ontrafelen, waar we voorzichtig draden uittrekken en die voorlopig benoemen. Vanuit deze praktijksituaties proberen we begrip te krijgen van nieuwe manieren van ‘vloeibaar’ erfgoedmaken, in tegenstelling tot een ‘vastestofbenadering’ die erfgoed als gegeven beschouwt.

In het volgende hoofdstuk (2. *In het stedelijk weefsel: praktijksituaties*) schetsen we in kort bestek waaruit de situaties van Verhalenhuis Belvédère en Binckhorst bestaan. Om de laatstgenoemde situatie gelaagdheid te geven hebben we een van de meest direct betrokkenen, Sabrina Lindemann gevraagd om in haar woorden het verhaal van Binckhorst neer te zetten (Hoofdstuk 3).

De titel 'Patronen ontrafelen' zegt precies wat we doen. Vanuit een close-reading van de twee verhalen van de praktijksituaties identificeren we in Hoofdstuk 4 vier kernprocessen, als weefpatronen. Vervolgens ontrafelen we in Hoofdstuk 5 de weefsels in een achttal constituerende 'weefdraden'. Deze markeren elementen en issues die volgens ons kenmerkend en relevant zijn voor nieuwe verbindingen tussen stadmaken en erfgoedmaken.

Bij wijze van intermezzo laten we in het volgende deel, Hoofdstukken 6-9, vier spelers aan het woord die al met nieuwe praktijken werken, met hun persoonlijke waarnemingen, ieder vanuit specifieke posities en kijkrichtingen. Hun verhalen gelden tezamen als een verkenning van wat de verschuiving van erfgoed naar erfgoedmaken nu al kan betekenen voor respectievelijk lokale communities, het museum, de gemeentelijke overheid en het beroeps- onderwijs. De auteurs zijn nauw bij het Straatwaardenonderzoek betrokken en zijn deelnemers in onze community of practice die zich in de loop der jaren vormde. Ieder laat op zijn of haar eigen wijze nieuwe verwevingen zien.

In Hoofdstukken 10 en 11 proberen we 'het nieuwe weven' meer theoretisch en breder maatschappelijk te gronden, in respectievelijk het perspectief van de dynamiek van *collectives* (De Waal) en platforms, en van urgente *civic engagements* (Beunderman). Hun inzichten vinden een plek in een uitgebreide slotbeschouwing (Hoofdstuk 12) dat de hoofdlijnen en uitkomsten van het Straatwaardenonderzoek bijeenbrengt. We schetsen de implicaties van de nieuwe werkelijkheid van maatschappelijke erfgoedpraktijken en formuleren een aantal condities die ons inziens meegenomen moeten worden bij het zoeken naar relevante vormen van engagement. Tenslotte maken we expliciet dat vanuit onze benadering de agenda voor de toekomst ook de ontwikkeling van een ontwerpagenda impliceert. We sluiten af met een set ontwerpprincipes als agenderend programma voor de discussie over erfgoedvorming in de leefomgeving.

Deze publicatie is niet alleen een neerslag van ons onderzoek, het neemt ook de vorm aan van een 'handboekje' met leidraden voor de omgang met 'vloeibaar erfgoed', dat in de dynamiek van communities en instituties vorm krijgt. Dat alles niet als blauwdruk, dat zou te modernistisch zijn. Het is een serie zicht- en richtlijnen voor een open en steeds opnieuw te voeren conversatie. De vorm van deze tweede Straatwaardenpublicatie past bij en is ook uitvloeisel van onze sustainistische manier van kijken naar en denken over ons onderwerp: de voortdurende dynamiek op het tussengebied van erfgoed en leefomgeving.

2 In het stedelijk weefsel: praktijksituaties

RIEMER KNOOP & MICHIEL SCHWARZ

Het Straatwaardenonderzoek gaat in essentie over erfgoedpraktijken. Dit vanuit de overtuiging dat de meest significante vernieuwingen in de omgang met erfgoed plaatsvinden in de nieuwe sociale praktijken en niet op de tekentafel of in de hoofden van beleidsmakers of theoretici. We zijn ons ervan bewust dat de notie 'erfgoedpraktijken' voor sommigen een omstreden term is. Het gaat toch om erfgoed? Maar ons hele onderzoek is een verkenning van wat er met en rondom erfgoed gebeurt, in welke praktijken dat ontstaat en over de meer principiële vraag wat voor soort praktijken er aan de orde zijn (of zouden kunnen zijn) en wat die vertellen over maatschappelijke processen van erfgoedvorming in de leefomgeving. Vandaar ook dat we niet hebben gewerkt volgens een deductief onderzoeksmodel, maar ons van meet af aan hebben begeven op het speelveld waar erfgoed en de leefomgeving elkaar raken.

In de eerste fase van ons onderzoek markeerden we kenmerken van de 'vermaatschappelijking' van erfgoed in de leefomgeving. Nu vervolgen we de verkenning vanuit een aantal specifieke en gelokaliseerde praktijken. Maar praktijken van wat? De vraag is juist hoe we de nieuwe relaties en nieuwe processen van erfgoedmaken en stadmaken kunnen duiden. Het zou dus een misvatting zijn om bij ons praktijkonderzoek te spreken van een *casus*. Tenslotte kunnen we pas aan het einde van het onderzoek scherp in beeld krijgen waarvan het een casus is. Vandaar dat we de twee empirische praktijken hier aanduiden als *praktijksituaties*. Vanuit situaties proberen we inzicht te krijgen in wat er aan de hand is en hoe we die situaties moeten opvatten, willen we begrip krijgen voor de maatschappelijke processen van erfgoedvorming in de context van het ontwerpen van de leefomgeving.¹

¹ In relatie tot ontwerpprocessen merkt designexpert John Thackara op dat het in veel gevallen niet gaat om ontwerpen *in* een situatie, maar 'de situatie *is* het ontwerp'. Geciteerd in Schwarz en Krabbendam, *Sustainist Design Guide* 2014, 124.

Centraal in het onderzoek kwamen twee praktijksituaties te staan waarin op een interessante manier vormen van engagement worden ontwikkeld op het tussengebied van wat we stadmaken en erfgoedmaken noemen. Vanuit het eerdere onderzoek waren we immers op zoek naar situaties die impliciet of expliciet aandacht gaven aan sociale kwaliteiten die wij als relevant voor participatieve en sociaal duurzame omgang met erfgoed hadden aangemerkt. De praktijksituaties in deze studie zijn Verhalenhuis Belvédère in Rotterdam en Stadslab Binckhorst in Den Haag.

De analytische vraag bij het onderzoek naar nieuwe praktijken is of we patronen en kenmerken kunnen ontwaren die verder reiken dan de specifieke kenmerken van de betreffende lokale situaties die we bij het Verhalenhuis Belvédère en de Binckhorst-gebiedsontwikkeling aantreffen. We gaan daarbij inductief te werk en zoeken naar kernprocessen en kernelementen die van toepassing kunnen zijn op andere contexten. De twee situaties worden daarbij exemplarisch: ze leveren voorbeeldpraktijken op die deelbaar en relevant zijn in andere situaties.²

Weefsel en texturen

Met de praktijksituaties als kern is onze benadering er een van gesitueerd onderzoek vanuit een *sustainist design*-perspectief.³ Van binnen naar buiten, van praktijk naar theoretiseren, van de complexe interacties tussen betrokken partijen naar kernprocessen. Het praktijkonderzoek begint met de schijnbare simpele vraag ‘Wat is er aan de hand?’. Om hiermee om te gaan duiken we eerst de situaties zelf in. We laten de betrokkenen bij Verhalenhuis Belvédère en Stadslab Binckhorst uitvoerig zelf aan het woord. Dan beschouwen we wat eigen is aan hun werkwijzen, discourses en handelingsperspectief. We onderzoeken de situaties vanuit het idee dat we *thick data* nodig hebben, in de termen van innovatiedenker Christian Madsbjerg: informatie met voldoende diepte en gelaagdheid.⁴

Het belang van het idee van gelaagdheid is ook van toepassing op het begrijpen van de sociale en fysieke processen die gezamenlijk de stedelijke en andere leefomgevingen bepalen. Daarbij gaat het niet zozeer om infrastructuur en de fysieke bouwstenen van een stad, als wel om het totale weefsel, de *urban fabric*, dat de urbane ervaring bepaalt. Hieronder proberen we het weefsel dat we bij onze praktijksituaties tegenkwamen zichtbaar te maken. Termen uit de wereld van textiel en textielontwerpen zijn daarbij bruikbare metaforen: Waar bestaat het specifieke lokale weefsel uit? Welke textuur treffen we aan? Hoe is het stedelijk weefsel opgebouwd? In termen van erfgoed en de leefomgeving: Wie zijn dan de wevers, de lokale stadmakers en erfgoedmakers?

In de rest van dit hoofdstuk leggen we het lokale weefsel van de praktijken van Verhalenhuis Belvédère en de Binckhorst als het ware op tafel. Eerst presenteren we twee korte beschrijvingen om de locaties en situaties te

⁵ Wij hebben daartoe zelf Linda Malherbe uitgenodigd: *De magie van het Verhalenhuis 2019*. markeren. Vervolgens gaan we dieper de situatie Binckhorst binnen – ervan uitgaande dat die in Verhalenhuis Belvédère voor ons doel recent voldoende ontsloten is.⁵ Initiatiefneemster Sabrina Lindemann schetst in haar eigen woorden het ontstaan van dit voorbeeld van gebiedsontwikkeling, de drijvende krachten en de bijzondere kenmerken ervan. In het volgende hoofdstuk verdiepen we ons verder in de twee situaties, met als inzet om kenmerkende patronen in het weefsel zichtbaar te maken.

Verhalenhuis Belvédère.

Verhalenhuis is de naam van een vier verdiepingen hoog hoekhuis op de punt van Katendrecht, in Rotterdam. Gebouwd in 1894, huisvestte het in de loop van de tijd een bioscoop, café, jazzclub, nachtclub, gaarkeuken, pension, woningen, museum – wat niet al.⁶ In het kader van de stadsvernieuwing zou het tien jaar geleden gesloopt worden. Daar liep in 2008 een collectief van drie activisten tegen te hoop. Een sociaal werkster/tentoonstellingsmaakster, een fotograaf en een sociaal geografe hadden er een tijdelijke werkplek, onder meer voor het maken van fotoportretten van groepen mensen uit Rotterdam Zuid. De daarop volgende fototentoonstelling (visual storytelling), in de open lucht langs de Katendrechtse kade, had groot succes. Samen met de logica van het hoekhuis als uitvalsbasis voor tal van activiteiten met, door en voor lokale gemeenschappen, op Katendrecht maar ook breder in Rotterdam (Zuid én Noord), deed dat hun besluiten om in het huis te blijven en zich ervoor in te zetten om het gehele pand te ontwikkelen tot een openbaar huis. Dat kon alleen wanneer ze het zelf aankochten – wat in 2013 lukte dankzij een revolutionaire obligatieregeling en de vriendelijke garantstelling van een paar grote sociale partijen voor een laagrentende hypothecaire lening.

Sindsdien heeft de plek, die werd gerestaureerd met behulp van vooral hergebruikt bouw materiaal, zich organisch ontwikkeld tot een meervoudig activiteitencentrum en uitvalsbasis. De begane grond is een publieke huiskamer annex volkskeuken en feestruimte. De eerste verdieping bevat een werkruimte voor participatieve tentoonstellingen, de tweede een luistertheater voor het gezamenlijk terughoren van persoonlijke verhalen over thema's als het Bombardement of de Wederopbouw. Op de bovenverdieping is een residentie ingericht voor vluchtchrijvers: statushoudende dichters, schrijvers en performers. Maar het Verhalenhuis valt niet samen met de plek. Vanuit het huis trekt een Verhalenkeet door de stad, om op locatie naar mensen hun verhalen te kunnen luisteren – een vorm van oral history die de eigen ecologie van de verhalenvertellers serieus neemt. Ook is het het startpunt voor wandelingen en verkenningen (stadstochten en *migrantours*) in de

³ Schwarz en Krabbendam, *Design Guide 2014*.

² Zie Schwarz, *From examples to exemplars 2017*.

⁴ Madsbjerg, *Sensemaking 2017*.

⁶ Dat blijkt al uit de namen die het in de loop van de afgelopen 120 jaar heeft gehad: Café Den Ouden, Café Bellevue, Café Belvédère, Café restaurant Belvédère, Negro Palace Belvédère, Kit Cat Cotton Club, Bioscoop De Maas, Café Alcazar, Bazoukia nachtclub, Xenos nachtclub, Museum Katendrecht, Kaap of Art, Expositie Katendrecht, Kaap Belvédère. Bron: <https://historischkatendrecht.wordpress.com/katendrechtselaan/>

De vrijwilligers van Verhalenhuis Belvédère voor het pand in Rotterdam tijdens de zomerbarbecue 2018.

stad, geleid door buurtbewoners, oud én nieuw, die elk hun eigen verhaal hebben. Dit alles met de inzet van bescheiden middelen, pas in 2017 door de gemeente als serieuze culturele speler erkend en ondersteund, en vooral op de been gehouden door een groep van tegen de tweehonderd vrijwilligers. In de Reinwardt Memorial Lecture van 2018 gaf een van de drie initiatiefnemers, Linda Malherbe, een gedetailleerde schets van de uiterst diverse Belvédère-praktijken.⁷

⁷ Malherbe, *De magie van het Verhalenhuis 2019*.

Het netwerk dat het Verhalenhuis in en rond de plek weeft, bestaat uit vrijwilligers, burens, wijkgroepen, etnische communities en werkgemeenschappen, maar ook uit stedelijke instellingen als de grote musea, het archief, daklozenopvang en statushouderplatforms, zoals internationale schakelklassen. Ook verbindt het zich met bijzondere individuen: kunstenaars, verhalenvertellers, gastschrijvers. Met alles en allen onderhoudt het relaties door het samen bedenken en organiseren – soms uit zichzelf soms in antwoord op een incident of uitnodiging – van de inhoud voor evenementen, themabijeenkomsten, tentoonstellingen, excursies, eetavonden en verhalen- en luistervoorstellingen. Voor de meeste activiteiten waarmee de relaties gestalte krijgen, beschikt het team over vaste vormen, zoals groepsfotosessies, de volkskeuken, de verhalenkeet, luistervoorstellingen, exposities, residencies en tours in de stad.

Wat ons hier bezighoudt is niet zozeer de fysieke of organisatorische kant van Belvédère als wel de manier van werken. Het Belvédère-team heeft een bijzondere relatie tot de mensen en groepen in zijn omgeving waarmee het dingen entameert. Het besteedt veel tijd en aandacht aan groei en ontwikkeling daarvan. Het maakt naar eigen zeggen 'het persoonlijke publiek', door als

platform van ontmoetingen op te treden waar mensen en groepen gezien mogen worden. Maar dat gaat verder. Niet zelden zijn de communities waar Verhalenhuis zich mee verbindt er alleen maar in eerste aanleg. Ze bestaan wel, maar zijn zich niet bewust van hun betekenis, waarde, belang. Belvédère zoekt ze op, klopt op de deur, tilt ze op een platform en nodigt ze uit zich met hun omgeving te verbinden. Zo worden er telkens nieuwe, meervoudige relaties aangegaan. Het Verhalenhuis is daarmee Verbindingshuis en ook een Luisterhuis. Gehoord worden, en zich daarmee serieus genomen voelen, zorgt voor zelfbewustzijn, voor een besef van een breder geheel en een gewaarwording van continuïteit.

De betekenis van Verhalenhuis Belvédère voor het Straatwaardenproject kan worden gezien als 'een lichtend voorbeeld van wat de afgelopen jaren is aangeduid met het woord 'stadmaken': hoe de stedelijke leefomgeving kan worden vormgegeven met bewoners en gemeenschappen, veelal bottom-up en in co-creatie. Sterker nog: het Verhalenhuis is een van de pioniers van nieuwe vormen van engagement — inclusief, participatief en verbindend.⁸

⁸ Aldus Michiel Schwarz in zijn nawoord op Malherbe *De Magie van het Verhalenhuis 2019*, 103.

Stadslab Binckhorst

Stadslab Binckhorst is een initiatief van een groep bewogen stadmakers, kunstenaars maar ook planologen en lokale bedrijven, die zich het lot van de Haagse stadswijk Binckhorst aantrokken. Net als Belvédère was ook dit binnenstedelijke industriegebied aan de vergetelheid overgegeven. Op het hoogtepunt van de crisis, in 2013, woonden er op de 130 ha nog geen driehonderd mensen.⁹ Voor uitvoering van een zeer grootstedelijk ontwikkelingsplan waren geen middelen meer – 'organische ontwikkeling' zou het worden. Het 'ontwikkelcollectief' van kunstenaar Sabrina Lindemann, dat voor zijn werk onderdak in de industriële architectuur op het terrein had gevonden, had echter oog voor bijzondere kwaliteiten van het gebied en richtte in 2014 samen met andere er gevestigde ondernemers 'M BINCK (InvesteringsMaatschappij Binckhorst) op. Dat is een onafhankelijk, open platform van en voor bedrijven, bewoners en organisaties die zich actief inzetten voor het creëren van duurzame meerwaarde in de verdere ontwikkeling van de wijk. Want het rauwe en nogal gevarieerde rafelrandgebied de Binckhorst staat sinds kort in het vizier om te worden doorontwikkeld tot een gemengd werkwoongebied met minimaal 5000 woningen en 5000 nieuwe arbeidsplaatsen.¹⁰ Het vroeg 20ste-eeuwse industriegebied rondom een oud kasteel waar het zijn naam aan dankt, werd gekenmerkt door uiterst gevarieerde autobedrijvigheid¹¹ rondom een voormalige

⁹ <http://imbinck.nl/gegevens>: <https://allecijfers.nl/wijk/wijk-binckhorst-den-haag/>

¹¹ www.platformvoer.nl/autocultuur-hoort-bij-de-binckhorst.

¹⁰ NRC, 8 januari 2018, over investeringen in openbaar vervoer: 'De enige plek waar [in Den Haag – red.] nog grootschalig gebouwd kan worden, is de Binckhorst, een bedrijventerrein op de grens met de gemeente Leidschendam-Voorburg. Daar moet op termijn een nieuwe wijk komen voor 100.000 inwoners....' De 149 ha leveren overigens slechts ruimte voor 4.500 huishoudens, ofwel 10.000 personen (RIVM rapport 711931008/2003).

Caballerofabriek en ateliercomplex De Besturing, en St. Barbara, een bijzondere RK Begraafplaats. Het platform i'M BINCK maakt sinds 2011 de bestaande rijkdom in de Binckhorst zichtbaar op thema's als ondernemerschap, ambacht, innovatie en cultuur. Tussen 2012 en 2017 werden hoogfrequente netwerkbijeenkomsten gehouden om verbindingen te leggen tussen het gebied en partners daarbuiten. Jaarlijks werd op het i'M BINCK Festival die rijkdom gevierd en werden oude en nieuwe makers van de Binckhorst in het zonnetje gezet. Het team vindt het nodig dat te doen omdat het beducht is voor het gemak waarmee in onze tijd bestaande waarden worden opgeofferd aan snel gewin en bijvoorbeeld eenzijdige quota van gerealiseerde woningen.

Hoe de initiatiefnemers niet alleen filosoferen over de toekomst van het gebied, maar er zelf ook een aandeel in nemen, illustreert het netwerk ReSourceCity Binckhorst. Sinds 2013 legt Sabrina Lindemanns projectbureau OpTrek daarin concrete verbindingen tussen lokaal vakmanschap en circulaire praktijken door de inzet van menskracht, netwerken, energie, restmaterialen, kennis en apparatuur. Het doel is financiële, maatschappelijke en ecologische waardecreatie: in het netwerk wordt waarde gecreëerd met bijzondere producten en diensten, zoals een ruw werkbier, een pop-up restaurant dat voedseloverschotten verwerkt tot nieuwe gerechten, het programma Autonië over auto, cultuur en nieuwe mobiliteit, opvallende bedrijfsmarkeringen in de openbare ruimte, 'Inspiratie Talks' en een hopplantage.

KERNWAARDEN BINCKHORST

- 1. Authentiek, ambachtelijk werk-woongebied;** toon ambachtelijkheid, geschiedenis en kwaliteiten v.h. gebied. En pas stedenbouw, architectuur en robuuste inrichting openbare ruimte toe die recht doen aan het gebied (dus geen VINEXI).
- 2. Rauwe, spannende rafelrand(en) in de stad;** geen verbitting buitenruimte, geef ruimte aan het spontane en gewone, stimuleer sportieve kracht.
- 3. Grote diversiteit, leidend tot ontmoeting en innovatie;** koester diversiteit bedrijven en werkruimten, en ontwikkel goede mix wonen + werken. Soor op aantallen woningen en banen, bijv. 5.000 woningen en 7.500 banen waarvan 3.000 VMBO. Organiseer verbinding in het gebied en met omringende wijken.
- 4. Dynamische experimenteerteerruimte, altijd in beweging;** maak flexibiliteit in regels en ruimtelijke insluiting mogelijk, behoud lege ruimte en experimenteer met circulaire economie en mobiliteit.
- 5. De verrassende Haagse waterkant;** versterk recreatieve mistvoorzieningen, behoud aan water gerelateerde ambachtelijkheid en creëer via water nieuwe verbindingen.

I'M BINCK
WWW.IMBINCK.NL
BINCKHORST

Wat i'M BINCK voor Straatwaarden bijzonder maakt is de manier waarop het team met de bestaande fysieke en immateriële werkelijkheid van het gebied is omgegaan. Op een collaboratieve manier van werken heeft het een aantal 'kernwaarden' voor het gebied geformuleerd, waarvan het de moeite waard leek om die een rol te geven bij verdere ontwikkeling: ambachtelijkheid, rauwheid, diversiteit, experiment, waterkant.

Een rol geven hoeft niet per se bewaren te betekenen; je kunt de waarden bijvoorbeeld ook als zichtlijn of richtlijn hanteren. Het bijzondere van die kernwaarden was niet dat ze er op enig moment waren, maar dat ze uit een gezamenlijk verhaal over wat de Binckhorst de Binckhorst maakt werden

¹² De tekst van de Binckhorst BoogieWoogie is te vinden op <http://imbinck.nl/wp-content/uploads/2015/05/150420-samenvatting-ronde-tafel-3-voor-website-door-brigitte.docx>.

gedestilleerd.¹² De waarden zijn daarmee niet een aantal op zichzelf staande feiten of kwaliteiten, maar het zijn gewaardeerde eigenschappen die met elkaar verbonden zijn in een gedeeld, samenhangend betoog. In tweemaandelijkse Ronde Tafels die het platform sinds 2016 hield voor ondernemers, bewoners, de gemeente en ontwikkelaars, wordt voortdurend gewerkt aan het operationaliseren, actualiseren en laten mee-evoluëren van

deze kernwaarden. Sleutelwoord is het 'creëren van verbindingen tussen de gebruikers van het gebied en met partners daarbuiten, [...] vanuit de overtuiging dat alleen een veerkrachtige Binckhorst, die zijn bestaande potenties ten volle benut, de stap naar de toekomst kan zetten'.¹³

¹³ <https://imbinck.nl/ronde-tafel>.

3 Op locatie: Mijn engagement met de Binckhorst

SABRINA LINDEMANN

Netwerkbijeenkomst I'M BINCK (één van de meer dan vijftig sinds 2011). Foto Hee-Man Photography.

Plek

Bedrijventerrein de Binckhorst in Den Haag is een bonte verzamelplaats van grote en kleine bedrijven, een havengebied maar ook een begraafplaats, vernoemd naar Kasteel de Binckhorst (1727). Vanaf begin vorige eeuw ontwikkelde de polder zich gaandeweg tot industriegebied, met fabrieken voor gas, asfalt en cement. Uiteenlopende bedrijvigheid in de auto-, bouw- en grafische industrie werd vanwege overlast en ruimtegebrek uit het centrum naar de Binckhorst verplaatst. En niet alleen bedrijven maar soms ook mensen, waaronder Roma en Sinti, leden van motorclubs en andere vrije geesten. De Binckhorst werd een vrijplaats voor mensen en ondernemingen, waar formeel en informeel door elkaar liepen.

Mensen uit de stad kenden de Binckhorst vooral vanwege de autobedrijven. Hier kon je je auto kopen, laten repareren, pimpen en wassen, maar ook zelf sleutelen en onderdelen kopen. Hier was ook de eerste autoshowroom van de stad. Er was veel samenwerking tussen bedrijven, men had elkaar nodig en dat schiep een sterke band. Toen de gemeente aan het begin van deze eeuw woningbouwplannen voor het gebied begon te ontwikkelen verdwenen veel van de showrooms en aanverwante bedrijven, zoals schadeherstel, spuiten en sloop. De leegstaande industriële panden trokken nieuwe mensen aan. Op zoek naar goedkope ruimte voor ateliers, werkplaatsen en beginnende bedrijfjes kwamen er kunstenaars, kenniswerkers, start-ups en nieuwe techbedrijven.

Het bijzondere in de Binckhorst is dat je uit elke fase van zijn geschiedenis nog sporen in het gebied kunt vinden. Dat maakt het, met zijn gebruikers, divers en rijk aan beleving. De meest recente ontwikkeling is de woningbouwopgave van minimaal 5000 woningen. Een grote groep nieuwe bewoners komt erbij. Een nieuwe fase gaat in, met verandering van identiteit, van afvoerputje van de stad naar nieuwe entree en naast productieplek ook woonplek.

Modernistische droom

Er waren in het verleden wel vaker plannen om de Binckhorst anders in te vullen. De gemeente sprak in een gebiedsvisie (2003) de ambitie uit om er een *centraal gelegen, samenhangend stedelijk gebied [van] te maken, ...gekenmerkt door een sterke menging van functies* (wonen, bedrijvigheid, hoogwaardig werken, voorzieningen). In 2007 komt OMA, het bureau van Rem Koolhaas, met het masterplan 'Nieuw Binckhorst'. Dit megaplan voorziet in afbreken van het hele gebied om het gedurende twintig jaar opnieuw te ontwikkelen als woongebied met ruimte voor kleinschalige bedrijvigheid. Met deze *tabula rasa*-aanpak zou de geschiedenis van dit gebied compleet worden uitgewist. De financiële crisis in 2010 trekt gelukkig een streep door de plannen: er is geen geld meer om de plannen uit te voeren. De gemeente maakt vervolgens een ommeswaai naar organische gebiedsontwikkeling. De markt moet het gaan oppakken en zelf met plannen komen. Door deze ontwikkeling ontstaat ook ruimte voor andere spelers, initiatiefnemers uit de maatschappij, zoals ik zelf.

Gaten in het weefsel

Tien jaar eerder was ik als 'stadsvernieuwingsnomade' mee gaan trekken met de grootschalige afbraak door Den Haag. Goedkoop wonen maakte deze levensstijl aantrekkelijk. Van dichtbij maakte ik de effecten mee van grootschalige masterplanning waarin hele stadswijken in een klap verdwenen, samen met hun bewoners, verhalen, verbindingen, sociale netwerken, bijzondere plekken, routes, bomen, huizen... Er ontstonden gaten in het stedelijk weefsel en het zou jaren duren voordat deze weer zouden zijn 'hersteld'. Niet alleen met nieuw te bouwen huizen maar vooral met het laten ontstaan van een nieuw weefsel, en van nieuwe sociale betekenissen. Deze confrontatie deed bij mij de wens groeien om gebruikers en burgers meer ruimte in de ontwikkeling van de stad te geven. Hoe kun je met elkaar vorm geven aan de stad? Wat is daarvoor nodig?

In de Haagse wijk Transvaal waar ik toen woonde, heb ik samen met drie andere kunstenaars Mobiel Projectbureau OpTrek opgericht. Acht jaar hebben we met concrete projecten geëxperimenteerd om bouwstenen te verzamelen voor andere manieren van stadmaken. Essentieel onderdeel was het betrekken van bewoners en ondernemers, en van bestaande netwerken en voorzieningen.

DNA en nieuwe weefsels

De beslissing om de Binckhorst zich 'organisch' te laten ontwikkelen was voor mij een uitnodiging om me er zelf te vestigen – als kunstenaar, burger en inmiddels ook semiprofessioneel geïnteresseerde in andere vormen van stads- en gebiedsontwikkeling. Een ontwikkeling die wortelt in bestaande kwaliteiten en potenties van het gebied en de mensen die er wonen en werken. Juist geen *tabula rasa* maar gezamenlijk voortbouwen aan het DNA van de plek. De organische ontwikkeling van de Binckhorst bood ruimte om de praktijkervaringen uit Transvaal strategisch in te zetten. Daar moesten immers de plannen voor het gebied nog worden gemaakt. De vraag was dus: Wat waren in de Binckhorst de kwaliteiten en potenties? Hoe zou je het bestaande weefsel van het gebied kunnen versterken en zichtbaar maken voor de buitenwereld? Maar ook: hoe zou je met elkaar een nieuw weefsel kunnen creëren?

Netwerken

Om in contact met de ondernemers in het gebied te komen ging ik in de lokale snackbars lunchen. Boven de patat ontstonden gesprekken. Het gebied kreeg gezichten en verhalen. Veel mensen in de Binckhorst bleken met van alles en nog wat bezig te zijn, maar de meesten kenden elkaar nauwelijks. Dit was het begin van een inmiddels groot en divers netwerk/community. Een netwerk als fundament om samen over de toekomst van het gebied na te denken en daaraan te werken. Oude en jonge ondernemers, start-ups en familiebedrijven, overheid, projectontwikkelaars en inmiddels ook nieuwe bewoners ontmoeten elkaar regelmatig op de netwerkbijeenkomsten om elkaar beter te leren kennen,

Opening i'M BINCK Festival 2014, De Binckhorst, Den Haag.
Foto Marten Fleskens.

naar elkaar te luisteren of elkaar om hulp te vragen. Afgelopen maart hebben we de 56STE bijeenkomst georganiseerd. Er zijn in al die jaren vele verbindingen, samenwerkingen en kruisbestuivingen ontstaan.

Met dit netwerk organiseerden we ook activiteiten als het i'M BINCK Festival (vijf edities tussen 2012-2017) waarin de mensen/ondernemers uit het gebied zelf het programma maakten en aanboden. Het festival was ontstaan uit de gedeelde wens de bedrijvigheid beter zichtbaar te maken, net als de producten en ambachten die in het gebied (nog) te vinden zijn. Door dit samen neer te zetten ontstonden gedeelde verhalen en herinneringen die het netwerk weer versterkten. Een paar voorbeelden uit de laatste zes jaar: het programma 'AUTONIË- over auto, cultuur en nieuwe mobiliteit', bedoeld om de mobiliteitsbranche in het gebied te inspireren. Of Binckse Belofte, het 'werkbier' van de Binckhorst met een etiket van schuurpapier, bedacht, ontworpen en geproduceerd met ondernemers uit het gebied. Of ook ReSourceCity Binckhorst, een 'waardcreërend' netwerk om onbenutte resources uit het gebied (kennis, lege ruimte, materialen, machines en geld) circulair met elkaar te verbinden voor nieuwe producten en diensten.

Investeringsmaatschappij als platform

Dit alles leidde in 2014 tot de oprichting van i'M BINCK (InvesteringsMaatschappij Binckhorst), een onafhankelijk, open platform waarop we als gebied samen met alle partijen bouwen aan de toekomst van de Binckhorst. Het platform bestaat uit een wisselende groep mensen rondom een harde kern. Iedereen

is welkom. Op elke netwerkbijeenkomst komen rond vijftig deelnemers, een stabiel aantal. Bij gebrek aan een eigen plek vragen we de deelnemers tijdens de bijeenkomst wie ons de volgende keer wil hosten. Op die manier ‘hoppen’ we door het gebied, komen de deelnemers bij elkaar over de vloer en kijken achter de gesloten gevels van elkaars bedrijven. Zo leren we het gebied kennen en verbinden de mensen die er werken of wonen zich met elkaar. De Binckhorst is daardoor niet alleen een groot, stoffig en rommelig gebied maar ook een plek die vertrouwd is en geheimen heeft die niet iedereen kent...

In 2015 zijn we met Ronde Tafels gestart. Hier staat de ontwikkeling van het gebied centraal en zitten alle stakeholders aan tafel, zoals de gemeente en de projectontwikkelaars, samen met ondernemers en bewoners. Voor een gezamenlijke eerste stap maakten we in een van de eerste bijeenkomsten met alle deelnemers het verhaal van ons gebied: de Binckhorst Boogiewoogie.

Kernwaarden voor placemaking en erfgoedmaken

Met het aantrekken van de economie in 2017 kwamen de ontwikkelingen en bouwplannen in een stroomversnelling. Dat zette al die kwaliteiten – plekken, gebouwen, bedrijven, de gemeenschap – die de Binckhorst zo bijzonder maken onder spanning. Hoe zouden die kunnen blijven? En hoe zou je ze mee kunnen laten ontwikkelen naar de toekomst? In datzelfde jaar waren ook gemeenteraadsverkiezingen. Als gebied wilden we de Binckhorst stevig in het nieuwe collegeprogramma verankeren. Daarom nam i'M BINCK het initiatief om die kwaliteiten samen met betrokkenen te gaan benoemen. Hier is uiteindelijk een boekje van gemaakt, *De Kernwaarden Binckhorst 2017-2030*, dat we aan wethouder stadsontwikkeling aanboden. Hadden we eerder het DNA en de kwaliteiten van het gebied via het Boogie Woogie-verhaal en onze activiteiten zichtbaar en beleefbaar gemaakt, nu gingen we ze formuleren in tekst en beeld, als leidraad voor de toekomstige ontwikkelingen in het gebied. Deze kernwaarden zijn via een motie door drie lokale Haagse partijen door de gemeenteraad vastgesteld. Als beleidsstuk zijn ze inmiddels opgenomen in de gebiedsaanpak en het omgevingsplan. Niemand kan er nu nog omheen.

Open en dynamisch houden

De Binckhorst zal nooit af zijn. De dreigende fragmentatie van het gebied stelde i'M BINCK voor de uitdaging om met ons platform ondernemers en bewoners – oude en nieuwe – zorgvuldig te blijven verbinden en te zoeken naar aanknopingspunten tussen *werken* en het *wonen*. Misschien kunnen de ondernemers uit het gebied, zoals de autogarage op de hoek, de fitness, de bierbrouwer, de cateraar, de meubelmaker, de glazenwasser en de aannemer, in de toekomst concrete producten of diensten aanbieden aan de nieuwkomers?

Het is dus zaak de huidige kernwaarden open en dynamisch te houden, zodat ze ook door de nieuwe ondernemers en bewoners aangevuld kunnen worden en met de tijd mee evolueren. De komende tien jaar, tot de 5000 woningen

gebouwd zijn, heeft i'M BINCK de ambitie om als hoeder van de kernwaarden het gesprek met alle partijen te blijven voeren over de vraag in wat voor gebied de mensen hier willen wonen en werken, en of er nog voldoende ruimte in de plannen zit om ook zelf als gebruiker nog iets te kunnen betekenen. Het verhaal moet telkens herschreven kunnen worden, maar wel leesbaar blijven en niet worden gewist. We willen als gebied immers geen saaie binnenstedelijke VINEX-wijk zijn maar een doorleefde plek met een rijke geschiedenis die nooit af is.

IN DIE ZIN DAT HET
GEBIED NIET ZOZEER
WORDT BEPAALED
DOOR EEN GEOGRAFIE,
GEDEFINIEERD ALS
FYSIEK GEGEVENEN
ALS WEL DOOR DE
COMMUNITIES

II PATRONEN
ONTRAFELEN

4 Patronen

RIEMER KNOOP & MICHEL SCHWARZ

In de twee praktijksituaties van Verhalenhuis Belvédère en Binckhorst zien we hoe op verschillende manieren stedelijke en omgevingskwaliteiten zich verbinden met erfgoedwaarden. Uit de schets van het Verhalenhuis en de ontwikkelingsgeschiedenis van Stadslab Binckhorst doemt een rijk beeld op van een gelaagde werkelijkheid. Dat is precies de essentie: willen we de processen van erfgoedmaken in de leefomgeving kunnen duiden, dan zullen we die in hun complexiteit moeten beschouwen. Dat betekent dat we de situaties moeten onderzoeken vanuit het idee dat we *thick data* nodig hebben (om de term van de eerdergenoemde innovatiedenker Christian Madsbjerg¹ te gebruiken): informatie met voldoende diepte en gelaagdheid.

¹
Madsbjerg,
Sensemaking
2017.

Het Straatwaardenonderzoek kende een serie werkateliers met betrokkenen en initiatiefnemers van Verhalenhuis Belvédère en Stadslab Binckhorst. Die leverden onder meer een aantal *thick descriptions* op. Op basis van deze rijke omschrijvingen kunnen we dieper ingaan op de aard, organisatie, werkwijze en filosofie van de praktijken die in Verhalenhuis en Binckhorst zijn ontwikkeld. De metafoer van weven gebruiken we om de complexe patronen tussen erfgoed en leefomgeving te duiden.

De situaties bij Verhalenhuis Belvédère en Binckhorst vinden wij exemplarisch voor nieuwe vormen van sociaal duurzame erfgoedpraktijken. Hierboven hebben we de kern ervan samengevat, en de hoofdrolspeelster van één situatie wat ruimer aan het woord gelaten. We proberen nu in het weefsel patronen te ontdekken. Daarvan schetsen we er vier:

- 1 **Relaties aangaan**
- 2 **Organiseren**
- 3 **Waarderen**
- 4 **Maken**

²
Zie Michiel Schwarz in
Straatwaarden 2017, 47-57.

We beschouwen deze patronen door een sustainistische lens, die we in de eerste fase van ons onderzoek hebben verantwoord.²

We beschrijven ze met gebruikmaking van de narratieven van de betrokken initiatiefnemers (*thick descriptions*) die we optekenden tijdens presentaties en ateliers.³

³
Dat betreft de lezing Malherbe, *De magie van Verhalenhuis* 2019, en de presentatie van Sabrina Lindemann, 14 maart 2019 op Kennisevent <https://bouwenaanplekkenmetidentiteit.nl/> (samengevat in deze publicatie Hoofdstuk 2), en werkateliers in 2018.

Patroon 1 Relaties aangaan

Hoezeer de twee door ons onderzochte situaties onderling ook verschillen, vanuit ons perspectief zijn de overeenkomsten groot en veelzeggend. Een van de belangrijkste is wel dat de initiatieven gebaseerd zijn op *relaties* tussen groepen en daarmee op hun netwerken, die door met elkaar in gesprek te gaan worden wakker gekust. Dat betreft niet zozeer individuele mensen, dat ook wel, maar vooral groepen spelers in, op en rond elke locatie. Zo zegt Linda Malherbe [LM], van Verhalenhuis Belvédère, meer dan eens: **Wij bestaan alleen maar van samenwerkingen**. En Sabrina Lindemann [SL], van Binckhorst: **Idealiter gaat het om samenwerking, dat is het fundament. Ik ben begonnen met netwerkbijeenkomsten, die waren informeel. Daaruit is het festival ontstaan, toen was mijn rol dit te faciliteren en mogelijk te maken. Maar ik ben ook zelf zaken gaan ondernemen en initiëren.... ketens herstellen.**

Het idee netwerken, als werkwoord, is een belangrijk element in de manier van werken van zowel Verhalenhuis als Stadslab Binckhorst. Hun positie en rol worden daarbij deel van een lokaal, sociaal ecosysteem. In een ecosysteem is alles gebaseerd op interrelaties en wederzijdse afhankelijkheid. Hoe sterker de connecties tussen de verschillende delen van een ecosysteem, hoe beter het is voor alle partijen.

Verbindingen, geen doelgroepen

Het is logisch dat het werken met relaties en netwerken zich slecht verhoudt tot denken in termen van aparte doelgroepen. Verhalenhuis noch Binckhorst werkt zo. 'Doelgroepen' veronderstelt dat de teams van de organisaties een programma bedenken, dat uitrollen en daarmee doelgroepen proberen te bereiken. In plaats van op transacties gerichte interactie staan op beide plekken handelingen gericht op relaties centraal. Beide initiatieven focussen op het leggen van verbindingen waarvan verwacht wordt dat die meerwaarde opleveren, met name voor betrokken verbonden zelf. In de ontwikkeling van Binckhorst: **Ik kwam erachter dat er hier veel was, veel mensen, maar weinig verbindingen tussen die mensen. Dus de mensen die ik heb gesproken... heb ik uitgenodigd in dit gebouw. Ik zat hier toen al. Ik wilde een deel worden van deze plek. Dat was mijn eerste stap... het begin van een olievlek** [SL].

Die constatering, de noodzaak van het leggen van verbindingen, heeft grote consequenties voor de manier van werken, zowel in de breedte (wie betrek je) als in de lengte (hoe houd je de relatie levend). In deze manier van werken past het niet achter een deur af te wachten tot er mensen komen, of na afsluiting van het ene project afscheid te nemen en gewoon over te gaan naar de volgende groep.

Duurzame ontmoetingen

Duurzaam met elkaar omgaan, waardoor relaties ontstaan, is een kunst op zichzelf. Aan de basis daarvan ligt het geven van vertrouwen, het uit je eigen schulp treden en hopen op reciprociteit. Verhalenhuis stelt dan ook: Het belangrijkste is dat je de ander ontmoet. Dus als die ander niet komt, dan gaan wij dat organiseren en ze ophalen, aanbellen, waar dan ook. We werken niet met doelgroepen, maar wij zeggen altijd: 'Wij werken met relaties'. Als er een Afrikaanse expositie is, dan willen wij die Afrikanen hebben, dat die ook in huis hun verhalen komen vertellen en naar de verhalen komen luisteren. Het belangrijkste is dat wij hen bij de volgende expositie of het volgende project niet loslaten, dan willen wij hen graag ook weer binnen hebben. Zo blijven we altijd die relatie onderhouden [LM].

Het aangaan van relaties en het organiseren van ontmoetingen en gezamenlijkheid zijn vormen van engagement die we in beide praktijksituaties tegenkomen. Zowel bij Verhalenhuis Belvédère als bij Binckhorst is een breed scala aan engagementen ontwikkeld, met deelname van een grote verscheidenheid aan mensen en communities, in wisselende samenstelling. Maar niet alleen de breedte is van belang, ook de lengte: de terloopse duurzaamheid in de tijd. In de door ons onderzochte situaties blijkt na verloop van tijd een soort verdichting op te treden, waardoor men, omziend, zich opeens als een Verhalenhuis of een knooppunt herkent. In het Verhalenhuis, dat herhaaldelijk aangeeft nooit met een concreet doel voor ogen te zijn opgezet, constateerden de initiatiefnemers dat wanneer eenmaal aan al die groepen een zekere aandacht en betekenis is gegeven, wat wij onderzoekers als zichtbaarmaking opvatten, ze meer wilden betekenen voor die stad. Ze willen bewegen, ze willen nieuwe ontmoetingen hebben, ze willen jou ontmoeten en ze willen anderen ontmoeten. Omdat we een plek hadden waar dat op een natuurlijke manier kon, dachten we: we beginnen hier gewoon dat Verhalenhuis en we gaan hier nieuwe ontmoetingen organiseren [LM]. In vrijwel identieke bewoordingen getuigt ook het Binckhorst-team daarvan: We wilden zichtbaar maken welke mensen hier zitten en wat ze doen. Kijk ook naar onze omgeving. Eigenlijk zijn we een knooppunt, dus wilden we mensen uitnodigen om dat te zien [SL].

Betekenis in het gezamenlijke proces, niet in het product

Wat dan als bij toeval wordt ontdekt, is dat de betekenis van je handelen niet positivistisch samenvalt met de functie of met het al of niet behaald hebben van een buiten jezelf gelegen doel, maar dat die betekenis is gelegen in de aard van de samenwerking – eerder in het empathisch met elkaar omgaan en elkaar vooruit helpen dan in het gezamenlijk een transactie uitvoeren om daar beiden beter van te worden (*mutual benefit*). De meerwaarde van nieuwe engagementen rond erfgoed ligt dus in die gezamenlijkheid. Vanuit sustainistisch perspectief is dit een verschuiving van functies naar betekenissen.⁴ De waarde van het proces is wat telt volgens het team van het Verhalenhuis:

⁴ Schwarz, *Sustainist Lexicon* 2016. Die betekenisgeving, dat samen doen, wat je met partijen doet, met mensen - dát geeft die betekenis [LM].

Bij de Binckhorst werden rondetafelgesprekken als vorm van engagement ingezet, door het met elkaar over de ontwikkeling van het gebied te hebben: Bij de eerste sessie was er iemand die aangaf: vermijd woorden als visie en beleid want dat landt niet goed. Met een verhaal bereik je meer. Je kunt het ook samen vertellen. Wij dachten toen: we gaan samen het verhaal van de Binckhorst schrijven [SL].

Geen publiek maar een community of practice

Dat mensen zich met elkaar verbinden op basis van duurzaam engagement heeft tot gevolg dat de gemeenschap van betrokkenen geen 'publiek', bezoekers of vereniging van vrienden is, maar een *community of practice*. In de woorden van Linda Malherbe: In ons huis ontmoet je de ander. En dat doen we met heel veel vrijwilligers. We hebben een lijst van meer dan honderdtachtig vrijwilligers. De helft daarvan staat als gastheer en -vrouw achter de bar of het fornuis. Daarnaast komen er mensen klussen, verhalen uittikken, tentoonstellingen maken en verhalen editen voor Radio Rijnmond. Zo hebben wij een fijne, groeiende groep mensen die het Verhalenhuis een warm hart toedragen en die de menselijke kant van deze stad benadrukken (onderstreping redactie). Het gaat er dus niet om dat vele handen licht werk maken, wat vast wel zo is, maar om het feit dat de zich vormende gemeenschap essentieel is voor de menselijke kwaliteit van de stad, althans het desbetreffende stukje stad. Daarmee is het Verhalenhuis geen plek op zichzelf, geen bestemming, maar een uitvalsbasis en een thuisbasis. Wij gaan niet zitten wachten totdat mensen binnenkomen. Het is een werkplek. Wij zijn eigenlijk altijd buiten, in de stad, in opdracht, in co-creatie of op eigen initiatief, in al die haarvaten van de stad, allerlei projecten aan het doen, zoals tentoonstellingen maken, in de bibliotheek of in het stadhuis [LH].

Voor Stadslab Binckhorst geldt hetzelfde, maar daar zijn de schaal en reikwijdte iets anders. Binckhorst wil slimme verbindingen leggen met resultaten die in het gebied blijven [LM] en niet in de eerste plaats het grotere Den Haag bedienen, waarvan het OMA-masterplan voor het gebied uit 2006 nog getuigt. Door een opvatting over het gebied voor te staan waarin lokaal betekenisvol werken en wonen gecombineerd zijn, verleiden ze de planners van de ontwikkeling van het gebied – ruimtelijk, sociaal, economisch – tot het stellen van bijzonder hoge kwaliteitseisen: alles moet met alles samenhangen, anders blijven verbinden en inzetten op relaties loze kreten.

Patroon 2 Organiseren

Voor een goed begrip van de bijzondere betekenis van de situaties in Binckhorst en Verhalenhuis Belvédère is het belangrijk ons te realiseren dat ze allebei principieel afwijken van een standaard buurtinitiatief of bewonersorganisatie. Die benamingen worden – steeds vaker 'werden' – door de buitenwereld, zoals gemeentelijke instanties, soms wel gebruikt, maar gaan voorbij aan het feit dat op beide plekken organisatievormen zijn ontstaan waarin de context van meet af aan wordt 'mee-ontworpen'. Er zijn geen afgebakende

activiteiten die in de lokale context wordt geplaatst, maar de lokale context wordt door de handelingen van de betrokkenen onderdeel van het proces waarin die activiteiten plaatsvinden. Betrokkenen voegen geen ‘ding’ – een project, initiatief, bedrijf, dienst – toe, maar bestaande werkelijkheden – spelers, krachten, kwaliteiten – zijn op een andere wijze zichtbaar gemaakt, op een nieuw platform getild, waardoor andere, meer collectieve waarden zichtbaar worden. Vragen over institutionalisering en organisatievorm kunnen niet beantwoord worden zonder te kijken naar het proces van enscenering waarbij verschillende spelers in interactie hun eigen podium en speelveld creëren. In ons boek *Straatwaarden* hebben we dit willen duiden met het woord ‘dramaturgie’. Het proces waarin de activiteiten en relaties tot stand komen gaat niet vanzelf: het heeft een dramaturgie nodig.

Groepsfoto's als dramaturgie

Die rol van dramaturgie is goed zien bij het maken van de groepsfoto's waarmee het latere team van Verhalenhuis in 2007 in Rotterdam begon. Ze zochten op Katendrecht groepen op, vertelt Linda Malherbe: *Of ze nu met elkaar werkten, woonden, een hobby deelden of een vereniging hadden, dat maakte niet uit. Wij kwamen bij de plek langs waar zij samenkwamen en zeiden alleen maar: 'We vinden het fijn dat jullie er zijn en dat jullie doen wat jullie doen en wij willen een foto, een officiële groepsfoto van jullie maken.'* [...] Groepsfoto's maken werd een werkmethode om mensen te leren kennen en enthousiast te maken. Uiteindelijk werd iedereen trots op zijn wijk of stad. Mensen voelden zich verbonden met een groter geheel en merkten dat ze niet alleen maar van hun eigen club waren.

Door deze geëngageerde, empathische interventies, met inzet van een nieuw soort platform (groepsfoto's, of de eerder vermelde Volkskeuken), ontstond er een ander, verrijkt zelfbewustzijn van groepen uit de samenleving - met de nodige implicaties. Dat samenbrengen van groepen, het ritueel van een groepsfoto maken – dat op zichzelf al als uiterst prettig werd ervaren – en het daardoor creëren van een bewustzijn dat boven de individuele deelnemers uitstijgt, is een vorm van dramaturgie. Het schept een context, een podium in toneeltermen, die er niet vanzelf is maar ontworpen dient te worden, zoals decors en coulissen, om in theatertaal te blijven.

Zichtbaar maken van een netwerk

Een vergelijkbare vorm van dramaturgie zie je in Binckhorst, waar bewust een zichtbare samenhang tussen geïsoleerde initiatieven werd aangebracht. In de woorden van ondernemer Victor de Vries⁵ [VdV]: *Mensen kenden elkaar wel, maar ze hadden geen benul van hoe je een netwerk zichtbaar moet maken. Toen ik hier kwam was dit een vrijstaat. Dit is het hele gebied, waar je nu naar kijkt. Iedereen kende elkaar daar, het had zijn eigen gebruiken en eigen regels. Iedereen wist hoe het werkte, je kon alles op basis van vertrouwen regelen. Maar er was geen notie dat je dat zichtbaar moest maken aan een tafel. Sabrina heeft het zichtbaar gemaakt, het officieel*

5
Victor de Vries, van Repro-
van de Kamp bv aan de
Wegastraat in Den Haag, zie
www.reprovandekamp.nl.

gemaakt. Daarmee hebben mensen doorgekregen: we zijn iets met elkaar. Je hoeft niet alleen met je eigen werk bezig zijn [onderstreping redactie]. Hier zie je dezelfde koppeling van een boven de spelers hangend groter geheel, met het netwerk als een platform om dat geheel zichtbaar te krijgen. De ‘tafel’ waar Victor de Vries over spreekt, is een voorbeeld van dramaturgie: het fysiek bij elkaar en in gesprek brengen van mensen.

Ook in Den Haag voelt men trots als gevolg van het zich gezien weten. *Het waren voor mij de netwerkbijeenkomsten waar presentaties gegeven konden worden, waar je dit zichtbaar kon maken, en daarmee kon ik ook die trots of eigenwaarde verstevigen. Je hebt een verhaal te vertellen als bedrijf. Ook al is het een verhaal dat iedereen kent (in onze ogen), dan nóg moet je er een podium aan geven* [VdV]. Wat Victor podium noemt, heet in ons onderzoek platform. Hoe dan ook, het podium of platform is er niet uit zichzelf; het moet worden ontworpen, *gemaakt* in onze termen.

Een festival als platform

In Binckhorst gaat het verder dan de ‘tafel’. Het gezamenlijk uitdragen van positieve verbondenheid in verscheidenheid kreeg de vorm van een festival. Niet als een artistieke braderie, een bezoekersmanifestatie voor marketing en met reclame voor de buurt, maar als een remedie tegen negatieve beeldvorming. Binckhorst had immers de reputatie van misdaad, prostitutie en low life, en werd lange tijd als het putje van de Haagse samenleving beschouwd. Sabrina Lindemann pakt precies dat punt in het verhaal, van prostituees en de gevolgen voor het beeld van Binckhorst. Om een keerpunt te illustreren: *Toen kwamen er uit het netwerk initiatieven van mensen die dachten: we gaan nu laten zien dat hier ook goede dingen gebeuren. Dat heeft in 2012 de vorm gekregen van een festival. Er werd namelijk al heel veel georganiseerd door de ondernemers. Dus dachten we: We hangen er een paraplu boven, noemen het een festival.* Het doel van de alternatieve open-bedrijven-manifestatie van een maand, op alle plekken in de Binckhorst, was mensen te informeren over thema's die bij en tussen de bedrijven spelen, als een soort proeftuin voor de toekomst. De einde kwam in zicht, volgens het i'm BINCK-team, toen bleek *dat bezoekersaantallen voor de gemeente opeens relevant werden. Terwijl het er voor ons veel meer om ging gezien te worden door de juiste mensen, niet door zoveel mogelijk mensen* [SL].

Commoning: niet-modernistisch organiseren

In de overheidslogica is de scheiding tussen wonen, werken en recreëren essentieel. De Binckhorst is dan een bedrijventerrein, waar ‘culturele’ activiteiten zoals een festival door de ondernemers zelf moeten worden betaald. Bijzondere aandacht voor de Binckhorst als probleemwijk valt buiten de orde omdat er bijna geen mensen wonen, en wil je voor een festival publieke bijdragen ontvangen, dan word je afgerekend op aantallen verkochte toegangskaartjes. Terwijl de door i'm BINCK geïnitieerde ontwikkeling juist

gaat over de afwijzing van een dergelijke modernistische silo-benadering. Sabrina's team wil vruchtbare cross-overs zichtbaar maken tussen wonen, werken, verblijven, circulariteit en gelokaliseerdheid. Maar met hoe het team werd waargenomen worstelde het team zelf ook enige tijd. Uiteindelijk kwam het met een verrassende zelfaanduiding. De gemeente noemde hen eerst 'bewonersorganisatie' en ging ervanuit dat het team zichzelf ook zo betitelde. Na enig geëxperimenteer koos het team uiteindelijk voor **Ontwikkelaar zonder grond en eigendom** en **Ontwikkelcollectief**. De rol van een ontwikkelcollectief is daarbij zeker niet die van een masterplanmaker met antwoord op alle vragen. **Wij zijn veel meer een prikkelaar of verbinder, daar zijn we goed in** [SL].

Wij zijn het gebied

Van zijn bijzondere karakter, een collectief dat de bestaande kaders te buiten gaat, zijn de spelers in Binckhorst zich scherp bewust. In de woorden van ondernemer Victor de Vries: **Het platform zijn wij en wij zijn het gebied. Ondernemers en bewoners hebben hun eigen verenigingen, maar 'wij' is het gebied in zijn geheel. Dat moet ook een partij zijn voor het totaalplaatje. Hoe maak je mensen bewust van waarden? Hoe borg je zo'n platform en hoe geef je het toekomst?** Als onderzoekers denken we dat er op het moment dat je een nieuwe community ontwaart, daaraan deelneemt en nadenkt over hoe die zichtbaar te maken, er een nieuwe dynamiek ontstaat, divers en op een verwarrende manier neutraal, want niemand kan haar echt claimen. **Het leuke van het platform is dat je veel verschillende bloedgroepen aan de tafel of bar hebt, dus komen er gesprekken op gang en kun je je verhalen kwijt. Dat bestaat door het platform. Het is neutraal genoeg. Het is van niemand en het wordt ook niet gelijk geclaimd door de bedrijvenhoek** [VdV]. Die nieuwe neutraliteit, waarschijnlijk een verschijningsvorm van een *commons*, stelt tegelijk eisen, of liever: nodigt uit om op andere manieren over de toekomst van dat collectief na te denken.

Op onverwachte wijze kreeg men ook de ziel van het gebied te pakken. Die genius loci werd zichtbaar met de slogan '5000 woningen? Dan ook 5000 banen!', een resultaat van collectief nadenken over de toekomst van Binckhorst. Daarin schuilt voor ons onderzoekers de bijzondere, sustainistische logica van het verbinden van wonen met werken, ruimte met leven. Het I'M BINCK-team zag zich geconfronteerd met de 'woonopgave' van 5000 woningen die de gemeente aan het gebied stelde. **Toen dachten wij: Moeten we niet ook zo'n cijfer voor werk de wereld in slingeren? Dan ook 3000 banen! We hebben er veel over gesproken in vergaderingen en overleggen** [SL]. Het team ging de slogan '5000 woningen moet 5000 banen brengen', van het soort dat het in de economie goed doet, nu breed agenderen.⁶ Er werd een manifest bij gemaakt, dat bij mensen uit de politiek, de finance (Triodos) en

⁶
De 1:1-relatie in aantallen is wat retorisch. Het gaat om het principe van het verbinden van domeinen, en daar specifiek in zijn. Zo roept het manifest *Kernwaarden Binckhorst 2017-2030* op om te differentiëren. '[Stuur] bijvoorbeeld op 5000 woningen waarvan 30% sociaal, en goedkope en dure huur en koop. En op 7.500 banen, waarvan 3.000 op (v)mbo-niveau, 2.000 hbo en 2.500 wo. En op aantallen m² BVO om een goede mix van wonen en werken te borgen.'

ontwikkelaars werd aangeboden. Zo konden verschillende bloedgroepen worden verbonden, terwijl ook twee politieke partijen het manifest *Kernwaarden Binckhorst* adopteerden. **Een relatief makkelijke quote is dan welkom** [SL].

Als onderzoekers beschouwen we dit combineren van het domein wonen met werken niet als gratuite buiging naar inkomensbeleid of stadsontwikkeling. Het is juist het onderkennen van de bezieling, de genius loci van een gebied, dat al gedefinieerd was als 'wij'. Doordat het team de uitdaging zowel specificeerde (wat voor woningen dan, en voor wie? Wat voor banen, in welke mix?) als lokaliseerde (betekenisvol voor de gemeenschap op die plek, want aansluitend bij het karakter, het DNA van het gebied), begon zich een nieuwe, gedroomde waardengemeenschap af te tekenen. Dat wordt onderstreept door de manier waarop die waarden en het manifest zijn gevormd (zie Hoofdstuk 12).

Patroon 3 Waarden

Het Straatwaardenonderzoek stoelt op de overtuiging dat gesprekken over de gewenste wereld het best vanuit de dynamiek van de maatschappelijke praktijk gevoerd worden. Dat gebeurt soms zonder blauwdruk, zonder projectplan, zonder procesaanpak. Het gebeurt in de praktijk: de manier waarop men met elkaar omgaat, de plaats waar men zich bevindt, en vanuit een soort nieuwsgierigheid naar elkaars beweegredenen, krachten en potenties. Wat je daarvoor nodig hebt is een minimale mate van diversiteit, anders blijf je in een kringetje ronddraaien en hoor je nooit iets nieuws. Wat je er ook voor nodig hebt is tijd – zoals we eerder al zagen. Niet alleen tijd om het gesprek te voeren en elkaar en elkaars contexten te verkennen, maar ook tijd om vertrouwen te wekken bij je medespelers, om te laten zien dat je serieus bent, iemand waar je op kunt bouwen en dat je de daad bij het woord weet te voegen.

Dat is een ander soort ontwikkeling dan het uitvoeren van modernistische, op functies gerichte transacties voor de inrichting van de leefomgeving. Ze gaat bovendien gepaard met andere waarden. In de plaats van vooral zakelijke overwegingen (gepastheid bij deze of gene agenda, economische haalbaarheid, infrastructurele bereikbaarheid, sociale leefbaarheid) treden meer gelokaliseerde waarden en het bewustzijn van het zich ontwikkelende karakter daarvan. Sommige waarden, in een nog maar pas ontluikende situatie, zullen half open, half af moeten blijven om nieuwe deelnemers de mogelijkheid te bieden zich te binden. Anders kan een leefomgeving zich nooit in co-ontwerp ontwikkelen, want het zal niet van meet af aan duidelijk zien wie de spelers zijn, en of die er überhaupt al zijn. Sommige kwaliteiten moeten het dan met een schetsmatige benadering doen om pluriformiteit, polyvalentie en groeipotentie toe te laten. In beide door ons onderzochte, voorbeeldstellende situaties zien we dergelijke ontwikkelingen, evenals het bewustzijn van het belang om er dynamisch mee om te gaan. Op dat 'grofweg' ontwerpen gaan we later in. Eerst behandelen we de waardensystemen die in Binckhorst en Belvédère tot ontwikkeling kwamen.

Nieuwe logica: lokale waarden

Zoals al in de inleiding gememoreerd waren de *Kernwaarden* die het I'M BINCK-team in 2017 publiceerde, niet de vrucht van een brainstorm op zoek naar de onderscheidende kenmerken van een gebied die de moeite van het bewaren waard leken. Het ging omgekeerd. Groepsgewijs werd een gezamenlijk verhaal over de toekomst van het gebied gemaakt en uit dat verhaal werden pas veel later een aantal kernwaarden gedestilleerd. Victor de Vries: *We hebben het verhaal geschreven, dat heeft toen een tijd op de plank gelegen. Vervolgens hebben we mensen er weer over gepolst. Toen waren er verkiezingen [en bereikte ons de vraag]: 'Wat zijn jullie drie kernwaarden die je met beelden kunt toelichten?' Toen zijn we gaan reflecteren: Wat is hiervoor nodig? Daaruit kwamen onder andere een boekje met kernwaarden, dat we vervolgens konden gebruiken in de discussie.*

Open waarden

Het aardige aan die kernwaarden is dat het geen concrete begrippen zijn (een gebouw, het open karakter van het landschap, een bepaalde percentuele verdeling groen-blauw-rood), maar aandachtsvelden, dimensies. Daarmee wilde het team bestaande kwaliteiten benaderen zonder ze vast te pinnen: 'rauw' bijvoorbeeld, of 'divers'. Dat houdt de discussie open, je kunt er nog alle kanten mee op. Dit blijkt ook uit de volgende stap: het zijn in Binckhorst geen anonieme feiten die iedereen had kunnen vaststellen, de waarden zijn elementen waarmee er 'namens een gebied' wordt gesproken. Het begon, zegt Victor de Vries, als een informeel proces met het ontwikkelen van die kernwaarden in een brede groep, om vervolgens die waarden te borgen, of te vertegenwoordigen, op een formele plek. Hij onderschrijft het belang van het bewaken van alle waarden – het zijn er inmiddels vijf [zie kader p. 39]. *Als dat lukt, en je die waarden borgt en de mensen in het gebied meeneemt in plaats van eruit duwt, dan ontwikkel je je naar de toekomst toe met kennis en systemen. Als iedereen aan tafel zich dat realiseert, als ze dat zien als een manier om de toekomst vorm te geven, dan zou dat waardevol zijn.* In dat proces is het Stadslab een belangrijk middel. Wat vervolgens gaat spelen is hoe je verder gaat: hoe houd je het geheel in beweging: *Hoe kun je in dat krachtenveld een positie hebben die voldoende waarde heeft en meegenomen wordt door de andere partijen?* [SL] Want uiteindelijk spreek je wel namens een gebied, maar altijd met andere, nieuwe partijen die iets moeten, mogen of vinden. En dan is het goed – zo denken wij onderzoekers – dat er in de vijf kernwaarden samenhangende kwaliteiten zijn vervat waar de spelers wat mee willen, of denken te kunnen, in een gemeenschappelijk beeld van de toekomst. Uit latere workshops, ronde tafels en expertmeetings, waar ons team soms ook aan kon meedoen, bleek hoe belangrijk dat gedeeltelijk onbestemde karakter van die kwaliteiten is.

Het proces, niet het product

Die onbestemdheid van waarden is ook essentieel om een open proces op gang te brengen, waarin de inhoud niet van te voren is vastgelegd. Bij het Verhalenhuis wordt niet tegemoetgekomen aan klassieke verwachtingen als

productieplaats, of aan kennis over wat bijvoorbeeld kwaliteit is of moet zijn. Neen, de focus verschuift naar het ontwikkelproces zelf en is Verhalenhuis Belvédère heel alert wat betreft het ontwerp van zijn omgang met individuen en groepen. In dat proces ontstaat het product, met geëigende kwaliteiten en onderliggende waarden. In een manifest [zie Kadertekst *Waarden / Values Verhalenhuis Belvédère*] over de dragende waarden van het Verhalenhuis staan manieren van omgang met en voorwaarden aan relaties die vanuit het Verhalenhuis worden geëntameerd. Centraal staat: iedereen heeft verhalen, de rol van het Verhalenhuis is die verhalen op te zoeken in de context waarin ze verteld worden, er oprecht naar te luisteren, en de verhalen en hun vertellers te verbinden met elkaar en de stad. Het huis is daarvoor een middel, inspiratiebron, uitvalsbasis en terugvalplek. Keer op keer noemen

⁷ Zo speelt bij het Stedelijk Museum Amsterdam vaak de vraag: wat maakt dit zo'n bijzonder museum? Er is wat voor te zeggen om de oorsprong daarvan in de vernieuwende manifestaties en de maatschappelijke reuring daarover in de jaren zestig en zeventig te zoeken. Die erfenis en reputatie zijn dan onderdeel van de collectie, zie Schavemaker, *White Cube* 2017.

de initiatiefnemers van het Verhalenhuis het belang van gastvrijheid – eten, drinken, aandacht en tijd – die aan de basis ligt van de door hun beoogde **vernieuwing en samenwerking voor betekenis, context, impact/draagvlak en duurzaamheid**. [LH] En *en passant* wordt hier erfgoed gecreëerd: verhalen, *oral history*, tentoonstellingen, boeken, manifestaties, een verbouwd huis met een ongekend gelaagde geschiedenis, en met een reputatie van jewelste die in zekere zin ook weer als een collectie mag gelden.⁷

WAARDEN / VALUES Verhalenhuis Belvédère

- Ieder mens heeft een verhaal ▪
- Verhalen vertellen kun je op veel verschillende manieren ▪
- We komen eerst naar je toe, op jouw plek, op jouw tijd ▪
- We luisteren, we luisteren echt, vanuit een oprechte nieuwsgierigheid naar de ander ▪
 - We waarderen een ieder, door verbinding te maken naar de stad als geheel, en door altijd eerst iets terug te geven ▪
- De toon is van belang, de toon van betekenis; we zijn daarbij persoonlijk, gastvrij en positief ▪
 - We organiseren de ontmoeting met de ander; als deze niet vanzelf komt, regelen wij dit ▪
 - Het huis, de presentatie biedt aan ieder een thuis én spreekt tegelijkertijd tot de verbeelding van werkelijk iedereen, door kwaliteit, originaliteit en impact ▪
- We doen, wachten niet af, zijn ondernemers, (blijven) bewegen, ontwikkelen en zijn flexibel ▪
 - Het huis is een gebruiksruiimte, voor een ieder naar zijn/haar eigen idee ▪
- Gast-vrijheid staat voorop (in details, eten, drinken, tijd met elkaar doorbrengen is belangrijk) ▪
- We zijn altijd op zoek naar vernieuwing & samenwerking voor betekenis, context, impact/draagvlak en duurzaamheid ▪

Patroon 4 Maken

In de exemplarische situaties van Verhalenhuis Belvédère en Binckhorst staat niet per se het erfgoed centraal. Bij beide gaat het om kwaliteiten die worden zichtbaar gemaakt rondom een plek, een gebied, een constellatie van fysieke en immateriële elementen in de leefomgeving. En die kwaliteiten en de vormen

waarin ze betekenis krijgen, worden al gaande tot leven gebracht, door er wat mee te doen. Dat is niet behouden en beschermen, zoals met meer klassiek erfgoed vaak het geval is, maar actualiseren, activeren, doorontwikkelen. De vraag 'wie maakt de stad?' raakt de kern van het proces van waardetoekenning en betekenisgeving: we *maken* samen onze leefomgeving. De relevante waarden van de twee praktijksituaties vormen geen einddoelen maar zijn de basis van ontwikkelpraktijken. Ze staan niet op zichzelf maar zijn altijd verbonden met concrete activiteiten. De waarden en kwaliteiten krijgen pas betekenis binnen een actieve modus van handelen, ontwerpen en co-creëren. In dat *maak*proces worden ook erfgoedwaarden herkenbaar, naast en verbonden met andere kwaliteiten van en in de leefomgeving.

Betekenis ontstaat in relatie

Bij Binckhorst gaat het in het maakproces om het vertalen van de vijf geformuleerde kernwaarden – of liever van clusters van gewaardeerde eigenschappen van het gebied – naar concrete doelen en vormen. Dit operationaliseren is een proces van onderhandelen, onderzoeken, aftasten, ruwweg ontwerpen, kijken waar je uitkomt en voortdurend reflecteren op wat iets kan betekenen en voor wie. Daarmee is het procesontwerp, en het toelaten van zoveel mogelijk diversiteit daarin, even belangrijk als de kwaliteit van de – tijdelijke – uitkomst. Veelzeggend is de zijdelingse opmerking van Sabrina Lindemann, van het i'm BINCK-team, over het vertalen van een van de kernwaarden: **Het concept van de omgeving, het idee van rauwheid, dat is moeilijk te definiëren. We hebben wel eens gewerkt met een werkvorm met anekdotes en foto's ordenen. Voor mij was het de vraag hoe je de waarden die bij zo'n sessie ontstaan, vertaalt. Er moet wel een relatie zijn voordat je zo'n vraag kan stellen** (onderstreping redactie).

Betekenis ontstaat in een relatie en erfgoedmaken blijkt dan een langzaam proces van co-design te zijn, gebaseerd op vertrouwen.

Erfgoedmaken: een Perzisch tapijt

Ook bij het Verhalenhuis gaat het niet om klassieke manieren van beheer en behoud van erfgoed. Een van de vragen die geregeld aan het Belvédère-team gesteld werden, luidde: 'Worden al de verhalen ook gearhiveerd?' Dat gebeurt inderdaad, maar daar gaat het niet om. De essentie van het Verhalenhuis is nou juist niet dat de activiteiten, de ontwikkelde vormen van engagement, moeten leiden tot een collectie, die vervolgens beheerd en behouden moet worden en beschikbaar gesteld voor consultatie, onderzoek, educatie of presentatie. Dat is het oude paradigma: in museale collecties en archieven bewaren we dingen die op een of andere manier van belang geacht worden voor volgende generaties. Waar het om gaat is dat hier waarde wordt gecreëerd in ontmoetingen. De activiteiten zelf, ontplooid met en soms in communities, vormen de kern. Mensen en hun geschiedenissen zijn geen verzamelobjecten, maar zijn pasmunt in de relaties die in, door en vanuit het Verhalenhuis worden aangegaan. Dat dat uiteindelijk een geluidsbandje, een fotoboek, een luistervoorstelling of

een tentoonstelling met weer een publicatie kan opleveren, is van bijkomend belang. Het proces dat het Belvédère-team faciliteert, is er een van betekenis scheppen door naar elkaar te luisteren, van erfgoedmaken door waarde te laten ontstaan op een locatie. De plaats wordt een plek, het huis wordt een thuis (dat permanent open staat) en de mensen in dat huis verrijken elkaar. De locatie wordt drager van immateriële betekenissen, in vele laagjes en facetten. Dat is de symbolische waarde van een Perzisch tapijtje dat Linda Malherbe een paar minuten voor aanvang van haar Reinwardt Memorial Lecture 2018 snel op het podium legde.⁸ Dat is erfgoedmaken.

⁸
Te zien op het
achterschutblad van
Malherbe, *Magie van
het Verhalenhuis 2019*.

Onzichtbaar verknopen

De omkering, het afzien van een buiten jezelf liggend doel en het omzien naar de kwaliteit van de relatie die het Verhalenhuis en het ontwikkelcollectief i'm BINCK laten ontstaan tussen zichzelf en hun context – burens, mensen en bedrijven in de wijk, groepen in de stad – hebben we in dit onderzoek proberen te vatten. Daarbij ontkomt je niet makkelijk aan de al te platte analyse dat er daar, op Katendrecht 'geïnspireerd buurtwerk' wordt uitgevoerd door een empathisch drietal op een bijzondere plek, of dat er op Binckhorst een al of niet markante 'bewonersorganisatie' aan de slag is gegaan. Maar waar het om gaat, is dat ervan wordt afgezien om de mensen – aanwezigen, passanten, bewoners – te zien als publiek, als bezoekers, klanten. De groep die samen het Verhalenhuis maakt, heeft het consequent over *relaties*. i'm BINCK brengt voortdurend partijen samen, **verknoot ze op een manier die ze zelf niet zien** [SL].

Bij het Verhalenhuis is dat nog pregnanter; dat noemt zich zelfs een *relatiehuis*. Bezoekers zijn daarbij medescheppers, co-curators. Er is geen vastomlijnd programma van tentoonstellingen, voorstellingen of culinaire themaweken. Het initiatief wordt uit handen gegeven, er wordt zoveel mogelijk intuïtief en organisch geassocieerd en verbonden. Dat lijkt van de hak op de tak, maar is het niet. Het Verhalenhuis-team stelt zich als toehoorder open en ontlokt aan mensen hun verhaal. Door tijd, ruimte en aandacht aan die 'input' te

⁹
'Expositiefeuilleton' is een concept over tentoonstellingen dat in het Verhalenhuis opgeld doet: het ene verhaal lokt het andere uit, waardoor er nooit heel lang van te voren geprogrammeerd kan worden. Men weet immers nooit waarvoor nu weer aanleiding wordt gevonden (Malherbe, *Magie van het Verhalenhuis 2019*, 44-46).

geven kunnen expositiefeuilletons⁹ ontstaan, excursies ondernomen, thema's onderzocht, in het holst van de nacht op onbekende deuren (**Wie komen hier niet?**) worden geklopt. De kracht van initiatieven als het Verhalenhuis en i'm BINCK ligt in het continue lokaal ingebedde maakproces dat ze in gang zetten. Het is nooit voltooid, nooit af of afgerond, iedere activiteit is een etappe op een reis die geen eindbestemming heeft.

Slow heritage

Leven met het nimmer 'af' zijn is een intrigerende opgave. In beide door ons onderzochte situaties is men zich daar scherp van bewust. De factor tijd speelt een belangrijke rol, evenals het bewustzijn dat het niet zoveel uitmaakt of iets 'af' is. Juist het onbestemde lijkt een kernkwaliteit te zijn die ruimte laat voor

bemoeyenis, die uitnodigt tot meedoen. De betrekkelijk lange duur van de twee situaties (I'M BINCK: 8 jaar; Verhalenhuis Belvédère: 7 jaar) is misschien ook wel een voorwaarde voor een bepaald soort kwaliteit. Vertrouwen, betrouwbaarheid, oprechtheid, empathie: in al die elementen ligt een schakering van duurzaamheid verscholen die pas zal blijken, of zich pas bewijst, na verloop van enige tijd. Die lange tijd – noem het tussentijd – heb je nodig om waardering, vertrouwen en respect van de mensen met en voor wie je werkt, te kunnen opbouwen. Dat horen we tijdens ons onderzoek ook van het Van Abbemuseum, waar na een diepe crisis heel voorzichtig maar ook radicaal een nieuwe verbondenheid met de Eindhovenaren wordt opgebouwd – superlangzaam en bewust van het belang van betrouwbaarheid, laten zien dat je het meent en je

¹⁰ *Straatwaarden* 2017, p. 80-94 (Steven ten Thije).
daarin oprecht tonen.¹⁰ De traagheid van het proces verbaast niet, sterker nog: dit soort processen moet het daar juist van hebben, omdat de kwaliteit van de relaties niet iets is dat van de ene dag op de andere ontstaat. In de zoektocht naar duurzame kwaliteiten in de gemeenschappelijke leefomgeving is er dus plaats voor zoiets als *slow heritage*, 'traag erfgoed'.

Opnieuw: erfgoedmaken in de leefomgeving

Een ervaringskwaliteit als traagheid kunnen we verbinden met erfgoedwaarden. Zo zijn er meer waarden en kwaliteiten die we kennen uit het domein van stadmaken – denk aan de identiteit van een plek of gebied – die relevant zijn voor wat we doorgaans als erfgoedwaarden bestempelen. Zowel in de Binckhorst als het Verhalenhuis Belvédère zagen we dat het in de eerste plaats de kwaliteiten van de plek, het gebied en de communities zijn die de activiteiten betekenisvol maken. Erfgoedkwaliteiten zijn ingebed in de kwaliteiten van de leefomgeving; we kunnen ze er niet separaat aan toevoegen. De kernwaarden van Binckhorst zijn een integraal onderdeel geworden van de gebiedsontwikkeling en van het proces dat de identiteit van het gebied *maakt*. Dat is een bijzondere vorm van maakbaarheid, rondom lokale waarden. Daarbij past ook het proces van verhalen vertellen en luisteren bij het Verhalenhuis. Dat is een vorm van gebiedsontwikkeling, in die zin dat het gebied niet zozeer wordt bepaald door een geografie, gedefinieerd als fysiek gegeven, als wel door de communities. *Wij zijn het gebied*, zegt een ondernemer uit het Binckhorst-netwerk. Mensen maken het gebied, de plek, de wijken, de stad. Dat is precies waarom wij in onze gelaagde beschrijvingen en omschrijvingen (*thick data* en *thick descriptions*) lokale processen van plekmaken en erfgoedmaken in elkaar hebben geschoven.

5 Weefdraden

RIEMER KNOOP & MICHEL SCHWARZ

Hoe kunnen we de patronen van maatschappelijke erfgoedpraktijken in de leefomgeving ontrafelen zodat de draden van het weefsel zichtbaar worden? En welke draden zouden kunnen dienen als leidraad voor erfgoedmaken in de toekomst?

In dit hoofdstuk gaan we op zoek naar kernprocessen die bij maatschappelijke erfgoedpraktijken spelen. We gaan daarbij uit van de patronen die we in de situaties Binckhorst en Verhalenhuis Belvédère tegenkwamen en in de narratieve beschouwingen uit het vorige hoofdstuk een plaats gaven. Vanuit dat materiaal proberen we te generaliseren naar een set kernbegrippen die veranderingen in inhoud of proces markeren. Met een achttal begrippen expliciteren we issues die vanuit ons sustainistisch perspectief kenmerkend zijn voor geëngageerde praktijken van duurzame maatschappelijke erfgoedvorming.¹

Dat zijn:

- 1 Engageren
- 2 Commoning
- 3 Dramaturgie
- 4 Platforms
- 5 Meerwaarden
- 6 Expertises
- 7 Erfgoedmaken als ontwerp
- 8 Co-design

¹ Deze begrippen vloeien voort uit ons sustainistische perspectief, zie Schwarz, *Sustainist Lexicon* 2016

² *Straatwaarden* 2017.

We trekken hiermee raaklijnen aan de sociale vormgeving van erfgoed, daarbij voortbordurend op de uitkomsten van het eerste deel van het Straatwaardenonderzoek.² Een van de conclusies was dat sociaal duurzame vormen van engagement van groot belang zijn voor de betekenis van erfgoedprocessen in de leefomgeving. Het eerste procesbegrip in onze reeks – de eerste 'weefdraad' – is dan ook 'Engageren'. De overige begrippen zijn in zekere zin conditioneel, voor zover ze mede de vormen van engagement bepalen, zowel inhoudelijk als in hun impact op het proces.

De acht kernbegrippen staan niet los van elkaar. In praktijksituaties krijgt ieder begrip vaak pas betekenis in zijn verbinding met de andere elementen. De kernvragen die ze markeren spannen gezamenlijk het veranderende weefsel van maatschappelijke erfgoedvorming op. Iedere draad geeft een deelantwoord op de vraag 'Wat verandert er in de maatschappelijke praktijken van erfgoed in de leefomgeving?' Zo vormen ze als het ware de schering en inslag.

Deze serie begrippen markeert tevens kwaliteitsoverwegingen die ons inziens essentieel zijn in de verdere ontwikkeling van maatschappelijke omgang met erfgoed. Ze vertegenwoordigen acht draden, waarmee we toekomstige patronen bij erfgoed in de leefomgeving kunnen gaan 'weven'. In het slothoofdstuk komen we terug op de vraag wat dit betekent voor toekomstontwerpen en veranderende rollen van spelers in het nieuwe speelveld.

We onderstrepen daarbij dat deze weefdraden (en leidraden) met name relevant zijn voor erfgoedkwesties waarbij sociale betekenissen en maatschappelijke waarderingen ter discussie staan (of sociaal c.q. lokaal dienen te worden gelegitimeerd). Het gaat dan om een sociale dynamiek rond erfgoed in de leefomgeving, die we eerder als 'vloeibare fase' van erfgoed hebben aangeduid.

1 Engageren

Van participatie tot inclusieve verbondenheid, gebaseerd op het aangaan van betrokkenheidsrelaties.

Vanuit ons perspectief zijn het relaties die centraal staan bij het creëren van een betekenisvolle leefomgeving. De betekenis van de plek en van de waarden die erfgoed relevant maken is een relationele factor. Het zijn relaties die de kwaliteit van onze omgang met erfgoed bepalen. In de onderzochte praktijksituaties bleek dat het daarbij vooral gaat om het aangaan en in stand houden van relaties. Keer op keer ging het om het leggen van verbindingen, het uitnodigen en actief betrekken en het blijven betrekken van verschillende groepen. Betrokkenheid is niet alleen de resultante van betrokken zijn geworden, maar is een blijvend actieve houding.

De zoektocht naar relevante vormen van engagement is een essentieel element van wat we maatschappelijke erfgoedprocessen in de leefomgeving hebben genoemd. De maatschappelijke inbreng uit zich als een zoektocht. Was het antwoord er al, of wanneer dat vast ligt, dan is inclusiviteit betekenisloos. Begrippen als engageren en engagement zijn van een andere orde en relevanter dan participatie, omdat ze uitdagen om zo'n actieve modus te vinden, een die gestoeld is op gelijkwaardigheid van en wederkerigheid tussen verschillende partijen. De ontwerpogave bij erfgoed-vorming verschuift daarmee van zorg voor een object naar het vinden van relevante vormen van engagement daaromheen.

Het succes van zowel Verhalenhuis Belvédère als I'M BINCK valt of staat met het zich engageren van groepen uit de samenleving, het gebied, de wijk. Engagement vormt de kern van een proces van plekmaken dat we onder andere kennen uit de stadmakersbeweging. Daar geldt: we hebben plekken nodig willen we gemeenschap(pen) creëren en we hebben gemeenschappen nodig om een (betekenisvolle) plek te maken. Dat is ook van toepassing bij de omgang met erfgoed in de leefomgeving. Vandaar onze aandacht voor de rol van communities bij processen van erfgoedvorming.

3
Project for Public
Spaces, aangehaald
in Schwarz, *Sustainist
Lexicon* 2016, 37.

Kijken we naar ervaringen in onze praktijksituaties, dan zijn er overeenkomsten. De locaties (plaatsen) mogen dan verschillend zijn, in de processen van plekmaken en engageren met mensen en communities zien we een aantal parallellen. We noemen er vier:

- een empathische wijze van engageren (het verhaal van je partner voorop);
- een diversiteit van ontmoetingen (opzoeken van het ogenschijnlijk vreemde, zorgen dat er nieuwe dingen worden gehoord en mensen nieuwsgierig worden naar elkaar);
- een onderkenning van het belang van tijd en duurzaamheid van relaties (wanneer de relatie belangrijker is dan een transactie, dan moet die relatie gekoesterd en onderhouden worden om met de tijd betrouwbaarder te worden);
- een zekere nabijheid (alle spelers moeten feitelijk het speelveld in en zich identificeren met de locatie en de ontmoetingen).

Den Haag is geen Rotterdam, Binckhorst geen Katendrecht, maar op deze verschillende locaties tonen de processen van engageren en plekmaken verwantschap. Tegelijk zien we dat engagement een gelaagd en complex begrip is. Gelaagd omdat engagement op verschillende niveaus kan plaatsvinden, van het hyper-lokale tot aan het betrekken van communities buiten de buurt, verbonden met brede issues als multiculturaliteit of duurzaamheid. (Joost Beunderman noemt dat in zijn bijdrage in hoofdstuk 11 de *micro-massive connectie*); complex, omdat vormen van engagement en de relaties die ze in het leven roepen niet eenduidig zijn en voor verschillende communities andere betekenis zullen hebben.

Een centrale conclusie die we meenemen uit de eerste fase van ons onderzoek (*Staatwaarden* 2017) is dat de vraag naar relevante vormen van engagement keer op keer moet worden gesteld, in veranderende contexten en op verschillende momenten. Het proces van engageren is op twee manieren van belang: ten eerste omdat het expliciteert dat het bij betekenisgeving gaat om de relatie tussen (erfgoed)object en mensen en communities; en ten tweede omdat de notie van engageren de actieve betrokkenheid en toe-eigening impliceert van communities (burgers, wijkbewoners) – in dit geval bij erfgoedvorming in de leefomgeving. Het gaat daarbij niet om identiteiten van de verschillende spelers in het speelveld maar hoe ze zich ergens mee identificeren.⁴ Wanneer we nadenken over hoe we erfgoedpraktijken in de leefomgeving

4
Zie het verschil
tussen identiteiten
en identificaties in
het WRR-rapport
*Identificatie met
Nederland* uit 2007.

sociaal duurzaam kunnen inrichten, is het tot stand brengen van sociaal engagement een kernelement – een centrale draad in de schering, waarmee we toekomstige (stedelijk) weefsel rondom erfgoed kunnen weven. Dat leidt tot nieuwe vragen: Met welke communities willen we engageren? Met welke partijen willen we relaties aangaan? Waar bestaat dat engagement dan uit? Hoezeer vragen naar engagement verbonden zijn met onderwerpen als institutionele ontwerpen, pluriforme waarden, kennis en erfgoedvorming blijkt wanneer we andere weefdraden zichtbaar maken.

2 Commoning

Naar erfgoedpraktijken rondom communities en collectief beheer.

Betekenisvol erfgoedmaken begint niet zozeer vanuit de kenmerken van (vermeend) erfgoed per se als wel vanuit wat groepen en gemeenschappen in de praktijk doen. De aanname is dat hun omgeving daardoor voor hen substantieel aan betekenis wint. In de door ons onderzochte praktijksituaties zagen we dat het bij de discussies over waarden en kwaliteiten is dat ‘communities of practice’ ontstaan. Een belangrijke conclusie is dat het specifieke gemeenschappen zijn die, binnen het publieke domein, waarden aan erfgoed toekennen – niet ‘het publiek’ in het algemeen.

De notie van ‘commons’ en het werkwoord ‘commoning’⁵ (een set handelingen en houdingen om met het collectieve om te gaan) refereren aan onderlinge betrokkenheid vanuit gedeelde community-waarden. Die waarden of relevante kwaliteiten zijn eigen aan ‘gemeenschappen’, maar dan eerder organisch opgevat dan statisch-identitair, zoals waar je woont (bestuurlijk, buurten), waar je vandaan komt (etnisch-cultureel, herkomstgroepen) of hoe je je uit (marketing, lifestyle). Ze opereren buiten de dualiteiten van burger-overheid en publiek-privaat. Vanuit dat perspectief is commoning een leidraad waarmee we op zoek kunnen gaan naar relevante vormen om erfgoedmaken in de leefomgeving te verbinden met processen van community building. Dat soort handelingssystemen is nodig om duurzaam en sociaal betekenisvol om te kunnen gaan met gemeenschappelijke resources zoals de kwaliteiten van de gedeelde leefomgeving.

Voor spelers in de oude binaire systemen is het lastig is om commons-actoren te adresseren. De Binckhorst is principieel meer dan een bedrijventerrein of een probleemwijk. Investeringsmaatschappij I’M BINCK is een ontwikkelcollectief. Het Verhalenhuis is wezenlijk iets anders dan een buurtmuseum of welzijnsvoorziening. Juist de integratie van (circulaire) productie, belang, governance en cultuur maakt deze praktijken positief disruptief.

⁵
The commons volgens David Bollier: ‘More than a political philosophy or policy agenda, the commons is an active, living process. It is less a noun than a verb because it is primarily about the social practices of commoning—acts of mutual support, conflict, negotiation, communication and experimentation that are needed to create systems to manage shared resources. This process blends production (self provisioning), governance, culture, and personal interests into one integrated system.’ (Bollier 2016).

Gebruik van het begrip commons – een concept dat de afgelopen jaren vooral bij stadsontwikkeling snel is opgekomen – is hier relevant omdat het ruimte biedt aan allerlei typen communities zonder te vervallen in de tweedeling publiek versus privaat. De kernwaarden van de Binckhorst zijn geen publieke waarden (van ‘de burger’ of de samenleving als geheel) of die van de overheid of van het bedrijfsleven. Het gaat om actieve praktijken en processen, waarbij lokale communities zich organiseren en gedeelde waarden hebben (zie verder #5: Meerwaarden). Vandaar dat we spreken van *commoning*, een werkwoord, in een sociale dynamiek van zowel plekmaken als erfgoedmaken (zie verder #7: Erfgoedmaken als ontwerp).

Wat we bedoelen met ‘commons’ is wel eens omschreven als ‘al wat gemeenschappelijk is en wat we kunnen delen’.⁶ Die collectieve deelbaarheid is verbonden met communities: een gedeelde plek of goed kan niet (voort)bestaan zonder een gemeenschap eromheen. Zonder communities geen commons. Zodra bijvoorbeeld een gedeelde plek wordt geprivatiseerd verdwijnen de collectieve commons-kwaliteiten. Commoning, als werkwoord, is daarbij een werkvorm: het proces waardoor de collectieve kwaliteiten en deelbaarheid mogelijk worden. Bij zowel plekmaken als bij erfgoedvorming in de leefomgeving zijn kwaliteiten van commoning in het geding.

‘Commoning’ vormt een draad die bij het ontwerpen van kwaliteiten in de leefomgeving van groot belang is. Het noopt tot nadenken over welke communities betrokken (moeten) worden, of zijn, bij de toe-eigening en het beheer van een plekken, monumenten of gebouwen die gedeelde, collectieve waarde(n) vertegenwoordigen. Opnieuw: geëngageerd erfgoed. Ook voor de institutionele rollen en agenda (waarover meer in Hoofdstuk 12) betekent dit dat telkens gevraagd moet worden waar en hoe communities betrokken zijn bij erfgoed in de leefomgeving en de waarden die daarbij spelen.

Met de opkomst van lokale wijkinitiatieven zien we dat commonsachtige partijen zich de afgelopen jaren zijn gaan mengen in kwesties van gebieds-ontwikkeling, leefkwaliteiten en erfgoedwaarden. In ons boek *Straatwaarden* (2017) lieten we daar al voorbeelden van zien. De praktijksituaties van Verhalenhuis Belvédère en Binckhorst onderstrepen dat de implicaties van commoning aanzienlijk kunnen zijn. Eigendom, eigenaarschap en bezitsverhoudingen moeten opnieuw worden gedefinieerd. Dat dit aan de orde is blijkt bijvoorbeeld uit zelfbouwkavels en andere nieuwe vormen.⁷ Communities krijgen een plek op het speelveld, ook politiek en bestuurlijk, waar ze ook verantwoordelijkheden krijgen. Commoning verschuift de focus van participeren naar gedeelde verantwoordelijkheden en medebeheer. Dergelijke ontwikkelingen, die onder de noemer van commoning een handelingsperspectief krijgen, impliceren dat taken en rollen van spelers drastisch kunnen veranderen (zie verder Hoofdstuk 12).

⁷
*‘Van wie is de stad’ is een van de slogans van de stadmakersbeweging. Zie ook *Straatwaarden* 2017, p. 123 voor de Britse notie van Community Land Trusts, een principieel andere bezitsverhouding. Vergelijk <https://rozehallen.nl/>, een Amsterdams zelfbouwproject met een afwijkende vorm van governance.*

⁶
Walljasper, All That We Share 2010.

3 Dramaturgie

Dramaturgie: ontwerpen van settings en dynamiek is essentieel voor het entameren van maatschappelijke erfgoedprocessen.

Erfgoedvorming is een proces. Hoe dat proces zich ontvouwt is afhankelijk van de context en de betrokken spelers, net als van de institutionele dynamiek. Waardoor wordt het proces op gang gebracht, wie spelen er mee, wat zijn de dominante beelden, game changers en show stoppers?⁸ Bij de (nieuwe) maatschappelijke erfgoedpraktijken zien we dat het organiseren van de setting en de dynamiek van het proces essentieel onderdeel zijn. De setting doet er toe. Voorbeelden zijn de tientallen half-geregisseerde netwerkbijeenkomsten, onderzoekexpedities en ‘tafels’ in Binckhorst en de vele vormen waarmee het Belvédère-team participatieve narratieven een podium geeft (Volkskeuken, groepsfoto’s, Verhalenkeet, luistervoorstellingen, expositiefeuilletons). Met name bij issues over erfgoed en waarden in gebiedsontwikkeling hangt veel af van welke spelers worden betrokken en van de mate waarin lokale factoren worden meegenomen. En bovenal ‘hoe?’

Het organiseren van de setting zien we als een dramaturgisch proces. Niet alleen de relevante context wordt ontworpen maar de facto ook de rollen, onderlinge relaties en dynamiek tussen de spelers (in het theater zijn dat vooral de dialogen). Dat dramaturgie relevant is voor processen van erfgoedvorming impliceert een zeker institutioneel en organisatorisch ontwerp. Een ronde tafel is geen hoorzitting - over het belang van platforms hieronder meer (#4. Platforms). In een gemeenschappelijk ontwerpproces gaat het nooit om ‘ophalen’. Vanuit dit perspectief kan het speelveld voor erfgoedmaken niet als een vast gegeven worden beschouwd, maar moet het in iedere situatie worden geproblematiseerd en (her)ontworpen. Aandacht voor de dramaturgie vereist derhalve als startpunt een open benadering bij het beantwoorden van de vraag wie wel en wie niet als ‘spelers’ op het ‘speelveld’ worden toegelaten, en welke beeldvorming/framing belangrijk is.

Wat de twee praktijksituaties Binckhorst en Verhalenhuis Belvédère kenmerkt is een open dramaturgie, die inclusief is en continue toegangen creëert voor nieuwe deelnemers en nieuwe programmatische activiteiten. Dat zien we onder meer in de volgende kwaliteiten:

- herkenbaar houden of maken van (sporen van) het proces in het eindresultaat;
- de relevantie van het proces voor betrokken communities zichtbaar maken, waaronder markeringen van toe-eigening zijn;
- beeldtaal en – letterlijk – framing van inclusiviteit overal in het proces een plaats geven (bij ons komt iedereen in beeld – Verhalenhuis Belvédère);
- ‘half-programmeren’ (Verhalenhuis Belvédère), waarbij het belang van het collectieve proces (en collectieve uitkomsten) keer op keer wordt benadrukt;

⁸ Erfgoed(kwesties) als platform waarop spanningen zichtbaar worden: zie de periodieke Zwarte Piet-commotie, of meer lokaal de sloop van een poortje bij het Prinsenhof (www.stadsbelangendelft.nl/?p=9338) en kleurstellingen van jarentachtigwoningen (<https://regenboogbuurt.nl/manifest/>) als splijtzwammen in respectievelijk de Delftse en Almeerse gemeenschappen.

- een open en uitnodigend praktijk en vocabulair hanteren: geen waarden ‘ophalen’ maar ze via netwerken activeren rond collectieve noties die leven in een gebied (de vijf Kernwaarden van Binckhorst).

Sprekend over de inrichting van de leefomgeving als ontwerppoging, is van belang de vraag te stellen wat wordt meegenomen in het ontwerp. In die context zijn processen van plekmaken en maatschappelijke erfgoedvorming te zien als een vorm van social design, waarbij delen van de context bewust worden mee-ontworpen. Veelal krijgen erfgoedprocessen een maatschappelijke dimensie juist vanwege de manier waarop ze worden geënceneerd of gecontextualiseerd.⁹

De dramaturgie van erfgoedvorming gaat dus altijd deels over wat wordt meegenomen en wat niet. Het woord ‘context’ zelf staat daarbij ook ter discussie. In de conventionele ontwerpbenadering is het ruimtelijke en fysieke ontwerp leidend. Ervaringen van en betekenissen voor bewoners worden als ‘contextuele’ factoren gezien. In een sustainistisch social-designperspectief zijn sociale actoren en gemeenschappen integraal deel van de situatie. In het oude model ontwerpt men *in* een situatie, in ons perspectief is de situatie *deel van* het ontwerp. Wat de implicaties zijn van erfgoedvorming-als-ontwerp wordt in draad #7 verder opgepakt.

In onze optiek staan inhoud en proces nooit los van elkaar. Dramaturgie geeft vorm aan de relatie tussen proces en inhoud. Strategieën voor erfgoedvorming in de leefomgeving vergen dan ook expliciet aandacht voor proceskwaliteiten.

4 Platforms

Naar open organisatiestructuren om maatschappelijke actoren met elkaar te verbinden in een ‘speelveld’ in transformatie.

Nauw verbonden met dramaturgie zijn de organisatievormen en institutionele relaties die rondom nieuwe, maatschappelijk gestuurde erfgoedpraktijken ontstaan. In het Straatwaardenonderzoek hebben we die aangeduid als ‘platforms’. Platforms opereren tussen verschillende (institutionele) spelers en wel zo dat ze open staan en uitnodigen om deel te nemen en ze voor hen relevant te maken. Platforms als organisatievorm passen bij het tijdperk van netwerken en onderlinge verbondenheid.¹⁰ Ze faciliteren interacties tussen spelers.¹¹ In de context van ons onderzoek zijn vooral ‘civic platforms’ van belang, die relatief open vormen van samenwerkingen mogelijk maken, vooral met communities. Joost Beunderman spreekt over ‘platformlogica’, gebaseerd op *community co-generation*. Ook verschuiven volgens hem regels naar waarden die door verschillende partijen worden

¹⁰ Zie de term *Connectedness* in Schwarz, *Sustainist Lexicon* 2016, 44-59.

¹¹ Dat is ook de kern van de zgn. ‘Platformsamenvatting’. Voor een analyse van de kenmerken van online-platforms in de netwerksamenleving zie Van Dijk et al. *Platform Society* 2018.

⁹ Publieke toe-eigening als onderdeel van het eindresultaat: zie de plaquette met erkenning van de rol van het Pintohuis als omslagpunt in de Amsterdamse stadsvernieuwing in 1974. (Bervoets, *Nieuwmarktrelen* 2017).

Joost Beunderman, 'Platform futures'. In lecture series *Sustainist (Re)Design: How the new culture of sustainism is reshaping our cities, landscape, architecture and heritage*. Capita Selecta, Lectures and debates curated and moderated by Michiel Schwarz. Academie van Bouwkunst & Reinwardt Academie AHK, Amsterdam, September-October 2013. www.bouwkunst.ahk.nl/en/education-projects/capita-selecta/2013-2014/capitaselectaseptember-oktober/.

Joost Beunderman in *Straatwaarden* 2017, 102-112.

gedeeld.¹² Platforms nodigen uit tot coalities en creëren openingen voor maximale participatie van een breed spectrum aan spelers.¹³

In ons onderzoek van de twee exemplarische situaties, Belvédère en i'M BINCK, zijn meerdere elementen als platform aan te merken. Dat geldt voor vrijwel alle ontmoetingsvormen die Belvédère heeft ontwikkeld. De gastkoks, tentoonstellingsfeuilletons, de Verhalenkoek, luistervoorstellingen en groepsfoto's - het zijn evenzoveel uitnodigingsvormen aan partners om zich te tonen, bevestigingen van het zich gezien weten en *tools* om zich tot elkaar te verhouden. Dat geldt ook voor

Binckhorst, waar de minutieus voorbereide en consequent geprogrammeerde netwerkbijeenkomsten semi-open podia zijn voor hetzelfde zijn.

Daarenboven zijn beide situaties misschien ook zélf wel als platform aan te merken, en (onderdelen van) hun programmering als dramaturgie.¹⁴ Door hun werking ontstaat bewustzijn van de waarden die in het geding zijn; door hun bestaan nodigen ze nieuwe partijen uit zich te laten zien, soms zelfs zich te vormen. Die processen brengen (nieuwe) kwaliteiten aan het licht. En die kwaliteiten kunnen hun beslag krijgen in verschillende als 'erfgoed' aan te merken vormen, die overigens in hardheid kunnen variëren (Belvédère: een volledig met hergebruikt bouw materiaal gereconstrueerd huis, benoeming tot Echt Rotterdams Erfgoed, fotoboeken; i'M BINCK: pamflet Kernwaarden, nieuw lettertype de Binckhorst).

In de context van maatschappelijk erfgoedmaken zijn een aantal kenmerken van platforms zichtbaar:

- ze zijn niet productgericht of dienstverlenend, maar een uitnodiging tot participatie en samenwerking tussen gemeenschappen;
- ze geven legitimiteit aan groepen en stemmen, los van meer zakelijke oogmerken of doelstellingen (ook hier: het belang van proces, dat mede de inhoud bepaalt);
- ze hebben een open dynamiek waarbij over de toegang (eigenaarschap) en dus ook de inhoud permanent wordt onderhandeld;
- ze zijn gebaseerd op netwerken en coalities bouwen, eerder gericht op collectieve manieren van werken dan op uitkomsten.

De notie van platforms en de actieve pendant ervan, platformbouwen, zijn vooral van belang als middel om verschillende partijen met elkaar te verbinden. De platformsamenleving wordt gevormd door de interacties en coalities tussen publiek, private en civic community-spelers, waarbij crossovers en gedeelde

¹⁵ Van Dijk et al., *Platform Society* 2018. waardenposities kunnen ontstaan.¹⁵ Concreet betekent dit voor erfgoedvorming in de leefomgeving dat we moeten nadenken over hoe we erfgoedplatforms kunnen ontwerpen om spelers met verschillende waardenposities in fluïde constellaties met elkaar in dialoog te laten gaan over relevante kwaliteiten.

5 Meerwaarden

Naar pluriforme waardenbepalingen in maatschappelijke erfgoedvorming.

Waarden vormen de kern van erfgoedkwesties. Wanneer we ons perspectief verschuiven van functies naar betekenisgeving, dan komen waarden en normatieve kwaliteiten op de voorgrond te staan. In de praktijksituaties waren op verschillende niveaus waardendiscussies zichtbaar. In de Binckhorst vormen ze expliciet de basis om over het ontwerpen van het gebied te spreken. i'M BINCK publiceerde zelfs een manifest met vijf kernwaarden [zie kader p. 21] dat een eigen politieke werkelijkheid ging vormen, terwijl het Belvédèreteam zijn activiteiten ook ikt aan een set expliciete waarden [zie kader p. 39].

De waarden en kwaliteiten in beide situaties mogen verschillend lijken, maar er liggen gemeenschappelijke principes onder. In het oog springen nabijheid (Binckhorst: werken-wonen; Verhalenhuis Belvédère: huis, thuis, stad), onafheid (Binckhorst: rafelranden, open voor dynamiek en experiment; Verhalenhuis Belvédère: bewegen, ontwikkelen, flexibel, altijd op zoek) en ontmoeting (Binckhorst: diversiteit, innovatie; Verhalenhuis Belvédère: de ander centraal, verbinding, gastvrijheid). Impliciet zijn de overeenkomsten nog sterker. Dan gaat het om zorgvuldigheid in de omgang met elkaar en met nieuwkomers, gebaseerd op relationele kwaliteiten als wederkerigheid, gelijkwaardigheid, oog voor menselijke maat en oprechtheid. Dit zijn – we zagen het al – overwegend kwaliteiten van het proces, niet van een product. En ze bepalen met elkaar ook het *soort* proces op beide locaties. Dat heeft een menselijke schaal en is pluriform, inclusief, doorgaand, traag en open, zodat eigen stemmen gehoord worden en herkenbaar blijven. Het resultaat is niet het doel van een streven maar een gevolg van een waardengestuurde houding en handeling. Dat maakt Verhalenhuis Belvédère met zijn tentoonstellingsfeuilletons en 'stille regie', en de lange serie netwerkbijeenkomsten op de Binckhorst zo interessant. Ze houden keuzes open en nodigen mensen uit eigen stappen te zetten. Dat leidt tot meerstemmigheid. Het kan meerdere kanten op, we krijgen telkens opnieuw een kans, het onderwerp kan met ons mee-evolueren.¹⁶

¹⁶ *Periodieke herijking ligt in principe ook ten grondslag aan klassieke monumentaanaanwijzing en collectiebeheer: is het er nog, is het heel, zijn de redengevende elementen nog aanwezig, en zijn de redenen nog geldig?*

Deze uiteenzetting illustreert het brede spectrum aan waarden en kwaliteiten in het sociale domein. Het is niet direct aan te geven hoe ze zich verhouden tot het klassieke systeem van cultuurhistorische waarden die voor de beoordeling van erfgoed van zo groot belang zijn. Bij die laatste gaat het om een bepaald

soort waarden die gekwantificeerd zijn, althans onderling vergeleken moeten kunnen worden. Voor de een geldt dat meer dan voor de ander: historische waardering laten wat meer discussie toe dan kunsthistorische, waar canondenken sterker opgeld doet. Deze objectivering is nodig om bestuurlijke beslissingen te vergemakkelijken. Fluïde kwaliteiten (schoonheid, historisch besef, sociale betekenis) doen dat niet. Dat maakt cultuurhistorische waarden tot instrumenteel in andere processen, terwijl de fluïde kwaliteiten in het sociale domein juist centraal staan. Een decennium geleden is getracht een brug tussen de twee te slaan met de term erfgoedwaarde, die de relatie tussen erfgoed en subject zou uitdrukken, maar dat heeft weinig navolging gekregen.¹⁷ Er zijn wel enkele categorieën binnen het erfgoed spectrum, zoals collecties, religieus erfgoed en monumentale interieurs, die ook op sociale criteria gewaardeerd kunnen worden.¹⁸

¹⁷ In 2009 waren er geen goede voorbeelden van omgang met 'erfgoedwaarde', zie Emstede, *Waardstelling* 2009, 305: 'Deze term duidt op een ander soort waarden; het betreft specifiek die waarden die voortkomen uit de wisselwerking tussen een historisch object en een individu of groep personen.'

¹⁸ De waardensystematiek die de RCE ontwierp (Versloot, *Museale weegschaal* 2013) kent (sociaal-)maatschappelijke waarden en belevingswaarde. Bij religieus erfgoed: actuele (rituele) waarde; bij interieurs: bruikbaarheid. Bazelmans, *Waardstelling* 2013, 90-91. 'een intensievere samenwerking tussen professionals uit de verschillende domeinen, in praktijk, theorievorming, beleidsvorming en (zelfs) wet- en regelgeving is daarbij randvoorwaarde'. De RCE schetste kort daarop een ontwikkeling naar transdisciplinair onderzoek 'door onderzoekers, beleidsmakers, ontwerpers, opdrachtgevers, adviseurs en eigenaren en burgers/bewoners'. Met inbreng van verschillende kennis, ervaring en vaardigheden zouden er nieuwe, praktische handelingsvormen ontstaan. [...] 'Een nieuw avontuur ligt in het verschiet.' *Eenheid en verscheidenheid* 2014, 39-43.

Een manier om de sociale (proces)waarden een plaats te geven in ruimtelijke ontwikkeling zou zijn om de focus te verleggen van besluitvorming als eindmoment naar bestuurlijke afweging als procesonderdeel. Daaraan kan de eis van een zeker engagement gesteld worden.¹⁹ Acceptatie van meerstemmigheid is dan voorwaarde, alsmede het vermogen een tijd lang tegenstrijdigheden te verdragen.²⁰ Een iteratief proces dat de context mee-ontwerpt en in staat is 'ruwweg' te ontwikkelen, lijkt dan de aangewezen weg.

¹⁹ Zoals onder meer de Omgevingswet vele partijen voorhoudt.

²⁰ Operationalisatie van meerstemmigheid met betrekking tot onroerend erfgoed staat nog in de kinderschoenen, zie Raad voor Cultuur 2019, 37-40. Zo spelen bij gemeentelijke adviescommissies ruimtelijke kwaliteit (zie *Welstandnota* 2016) 'gemeenschap', 'sociaal' of 'community' geen formele rol.

Met de draad 'Meerwaarden' als zichtlijn bij erfgoedvorming in de leefomgeving willen we vooral het belang benadrukken van een verbreding en meerstemmigheid bij de beoordeling van wat van waarde is. De discussie die bij gebiedsontwikkeling speelt over omgevingskwaliteiten is hierbij relevant. Die laat namelijk het belang zien van een meerwaardenperspectief. Tegelijkertijd blijkt het moeilijk voorbij belangen te gaan en daadwerkelijk over waarden en sociale kwaliteiten in gesprek te komen.²¹ In de context van kwaliteiten van de leefomgeving zullen de waarden die in het geding zijn breder moeten zijn dan (kunst)historisch, bouwkundig, symbolisch of esthetisch.

²¹ JONGfrk (jonge deskundigen omgevingskwaliteit), zie www.ruimtelijkekwaliteit.nl/jongfrk/beeldverslag en www.slideshare.net/secret/MUCGFJomjlgde.

²² Aldus op 5 april 2017 prof. Friso de Zeeuw www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/booming-binckhorst-markeert-verandering-gebiedstransformatie/ over de Kwaliteitsagenda Binckhorst <http://vshaaglanden.nl/wp-content/uploads/2016/11/DL-1-6-DHG-Binckhaven-poster-stadmakers.pdf>.

Er zal meer geëxperimenteerd moeten worden met erfgoedwaarden die gaan over de relatie tussen object en (collectief) subject, zonder als 'beleidschinese' te worden afgedaan.²² En aangezien het om leefomgevingen gaat, moeten ze vooral op een lokale schaal relevant zijn. Dat

betekent dat we ons bij de opgave om onze waardenstelsels bij erfgoedvorming te verbreden ook zullen moeten buigen over de vraag wat de grenzen zijn van algemene waardenstellingen die bijvoorbeeld bij monumentenzorg met een nationale canon worden bepaald.

6 Expertises

Naar meerstemmigheid in kennis en knowhow voor een open kwaliteitsdiscours in erfgoedvorming.

Welke kennis, knowhow en expertise zijn nodig bij de maatschappelijke erfgoedpraktijken in ons onderzoek? Waarin verschillen die van wat doorgaans bij erfgoed in de leefomgeving als relevant wordt gezien? Wat voor deskundigheid en vaardigheden zijn er nodig om om te kunnen gaan met de diversiteit aan spelers in onze voorbeeldsituaties en hun uiteenlopende verwachtingen ten aanzien van omgevings- en erfgoedkwaliteiten?

Wat opvalt bij zowel Binckhorst als Verhalenhuis Belvédère is dat de kennis en vaardigheden die in hun praktijk besloten liggen niet een of andere externe input vormen voor het handelen, maar in het proces worden ontwikkeld en toegepast. De organisatoren ontwikkelen hun eigen deskundigheid en hun kennis is veelal impliciet in het doen. Niet kennis maar knowhow heeft het primaat. Al in de eerdere fase van ons onderzoek merkten we op dat vaardigheden op sociaal vlak van groot belang zijn voor het succesvol omgaan met erfgoed vanuit maatschappelijk perspectief. In die context is kennis en expertise ingebed in de nieuwe praktijken.

De actoren in onze situaties benoemen zichzelf als 'stille regisseurs' en prikkelaars/verbinders in een ontwikkelcollectief. Deels zijn ze zelf de deskundigen, maar tegelijkertijd brengen ze expliciet de expertise van betrokken gemeenschappen in. Beide teams zullen instemmen met het idee dat betrokken communities zélf experts zijn: deskundig over hun métier, hun sociale betekenis en hun dagelijkse handelen in hun eigen contexten.²³

²³ Zie de beweging ArcheoHotspots (www.archeohotspots.nl) waar centraal staat wat mensen (burgers, bezoekers, passanten) zelf te vertellen hebben – uitgelokt door meedoen aan archeologisch onderzoek dat sociaal relevant is doordat het over de eigen omgeving en context gaat.

Essentieel is dat het niet gaat om expertise in enkelvoud, maar om expertises in meervoud: meerwaarden. De beweging van erfgoed naar erfgoedmaken gaat gepaard met uitbreiding van het aantal en soorten (mede-)spelers, dus zal ze

noodzakelijkerwijs ook expertise over de omgang met verschillende expertises moeten omvatten, op metaniveau dus, alsmede expertise over de balans tussen expertises als voorwaarde voor een evenwichtig proces. Daarnaast zagen we dat betrokkenheid bij het proces (relationeel) voor de spelers vaak van groter belang is dan een oordeel over de kwaliteit van de uitkomst (transactioneel).

De rol die vanouds aan de erfgoedexpert werd gegeven is te vergelijken met die van technocraat of specialist. Maar in een steeds participatievriendelijke cultuur wordt

24
Voor de archiefwereld, zie Westberg Gabriel en Jensen, *Who is the expert* 2017, 87-96, m.n. 94: 'The role of the expert has to become one of curation. Instead of focusing solely on the material, the expert has to facilitate discussions, mentoring new users and encouraging creation and sharing of material.'

van de experts meer en meer gevraagd ook als curator op te treden.²⁴ Dat gaat dan om begrip en inzicht in de werking van sociale processen en de kennis en knowhow om die een bepaalde kant op te ontwerpen. Daarmee komt ook expertise als social designer in beeld, waarmee waardenvrijheid wordt verlaten.²⁵ Zie Diana Krabbendam in *Straatwaarden* 2017.

De verschuiving van expertise in enkelvoud naar een meervoudig perspectief op deskundigheid, kennis en vaardigheden heeft belangrijke consequenties voor zowel gevestigde erfgoedexperts als maatschappelijke actoren betrokken bij erfgoedvorming in de leefomgeving. Voor monumentenzorgers en erfgoedbeleidsinstellingen is de vraag of en zo ja, hoe sociale dimensies bij de omgang met erfgoed in hun formele processen van evaluatie en besluitvorming ingebracht kunnen worden. Welke andere soorten kennis moeten ze daarvoor in huis halen? De vraag is vervolgens ook of erfgoedexperts tevens andere relationele vaardigheden moeten ontwikkelen en andere rollen moeten gaan spelen om die kennis op relevante wijze toe te passen. Op die laatste vraag komen we in het slothoofdstuk terug.

Voor communities en civic spelers is de verschuiving naar meervoudige expertises in de eerste plaats een erkenning van hun geëigende kennisbasis en expertise als legitiem en relevant in processen van erfgoedvorming en ruimtelijke inrichting. Maar wellicht hebben we bij maatschappelijke erfgoedpraktijken een ander model nodig. Het zou kunnen dat het er niet om gaat om sociale expertise in formele processen van erfgoedbesluitvorming in te brengen, maar om het primaat te verschuiven naar gremia (zoals platforms) waar de knowhow en expertise van communities worden ingezet. Het is dan niet aan de erfgoedprofessionals maar mogelijk aan andere spelers. Daarmee opent de draad Expertises niet alleen de vraag in hoeverre kennis en expertise verbreed en meerstemmig dienen te worden, maar tevens een politieke discussie over waardentoeëning en erfgoedvorming, plus over het borgen van de klassieke erfgoedexpertise (materie- en disciplinedeskundigheid).

7 Erfgoedmaken als ontwerp

Erfgoedmaken in de leefomgeving als ontwerpopgave.

Centraal in het ons onderzoek staat de notie dat het bij maatschappelijke erfgoedpraktijken gaat om een interactionistisch proces van erfgoedvorming. Dat betreft het inzichtelijk houden of maken van sporen van de wording van een plek, waardoor je begrijpt waar je bent en mensen uitnodigt zich daartoe te verhouden en te kiezen daar al of niet mee verder te gaan. In de Binckhorst worden overheden en deelnemers gestimuleerd voort te bouwen op gezamenlijk zorgvuldig geïdentificeerde karakteristieken van het gebied en om daar passende invullingen aan te geven. Bij Verhalenhuis Belvédère bestaat die erfgoedvorming uit de praktijken waarbij community-waarden over heden, verleden en toekomst zichtbaar worden gemaakt en gedeeld. In beide situaties wordt, al dan niet expliciet, betekenis gegeven aan sociale en erfgoedwaarden.

Met onze notie van erfgoedmaken benadrukken we het dynamische, maakbare karakter van dit proces van betekenisgeving. Het gaat ons om het fluïde karakter van maatschappelijke erfgoedvorming, dat we als 'vloeibare' fase van erfgoed hebben bestempeld. Erfgoedvorming wordt een proces dat in interactie tussen spelers ontstaat. Het maakproces bij erfgoedvorming volgt geen rechtlijnig pad zoals in een bouwproces waarbij we gaan van bouwmaterialen naar bouwwerk. De verschuiving van erfgoed als gegeven naar erfgoedmaken als proces is als de transitie van stadsplanning naar processen van stadmaken en plekmaken (*placemaking*). Dat is ook wel aangeduid met de transitie van 'huis' naar 'thuis'.

Zeker in de context van erfgoed in de leefomgeving zijn de parallellen tussen stadmaken en onze notie van erfgoedmaken instructief. Het stadmakersperspectief brengt sociale gemeenschappen en bottomupdynamiek expliciet in bij discussies over de leefomgeving. Sociale waarden en omgevingskwaliteiten krijgen een prominenter rol bij de vormgeving van de urbane omgeving. Materiële en immateriële elementen maken samen het stedelijk weefsel van de leefomgeving. Dergelijke kenmerken van stadmaken en plekmaken zijn herkenbaar in de dynamiek en kwaliteiten waarmee we in onze praktijksituaties zagen dat erfgoedwaarden worden gecreëerd. In de gebiedsontwikkeling van de Binckhorst merkten we op dat processen van stad- en plekmaken en waardencreatie met elkaar te maken hadden. In het slothoofdstuk trekken we dat door naar erfgoedmaken in relatie tot stadmaken.

De analogie tussen stadmaken en erfgoedmaken en de crossovers ertussen vormen een belangrijk conceptuele basis voor het Straatwaardenonderzoek – dat tenslotte begon met vragen over de relatie 'erfgoed & ruimte'. Hier brengt ze ons tot het inzicht dat het vruchtbaar is om maatschappelijke erfgoedpraktijken te beschouwen als sociale ontwerpprocessen, als vormen van wat in de ontwerperswereld wordt aangeduid met social design. 'Erfgoedmaken

als ontwerp' wordt daarmee een van de zichtlijnen en weefdraden om na te denken over hoe geëngageerde processen van erfgoedvorming eruit zouden kunnen zien. Maatschappelijke erfgoedkwesties worden zo onderdeel van een groter, toekomstgericht proces. Erfgoedvorming is dan te beschouwen als een vorm van collectief ontwerpen, waarbij we gebruik kunnen maken van modellen en methodieken uit de (ruimtelijke) vormgeving en social design.²⁶

Zie Diana Krabbendam in *Straatwaarden 2017*, 94-101, alsook Schwarz en Krabbendam, *Sustainist Design Guide 2013*.

Deze constatering stelt tevens de vraag aan de orde *wie* dan de ontwerpers zijn, of beter gezegd wie er kan en mag deelnemen aan dit vormgevingsproces. Daarmee maken we ook een verbinding met recente, veelal lokale, bottom-up gedreven *civic design*-initiatieven bij de inrichting van de stad en ruimtelijke omgeving. Wij denken dat dat soort initiatieven als praktijkmodel kan dienen in situaties waar erfgoed en potentieel erfgoed in het geding zijn. Zo wijzen enige analogieën uit wat voor soort proceselementen van stadmaken en plekmaken te vertalen is naar het erfgoeddomein, waarbij opgemerkt zij dat het erfgoed natuurlijk onderdeel van het proces van stadmaken is. Kijken we bijvoorbeeld naar vormgeving en inrichting van de Binckhorst, dan zien we dat het gaat om de betekenisvolle inrichting van de hele plek, waarbij erfgoedkwaliteiten en andere kwaliteiten deel zijn van een en hetzelfde sociale *ontwerpproces*.

8 Co-design

Ontwerpen in en met communities als basis voor processen van erfgoedmaken.

Nu we een verbinding hebben gelegd tussen erfgoedmaken en (sociale) ontwerpprocessen kunnen we het collaboratieve karakter van geëngageerde erfgoedpraktijken kenschetsen met het begrip 'Co-design'. De notie van co-design verwijst naar de opkomende maatschappelijke praktijken waarbij professionele vormgevers samenwerken met niet-ontwerpers, veelal als onderdeel van community participatie bij de vormgeving van de

leefomgeving. Co-design verschuift het vormgevingsperspectief: van *ontwerpen-voor* naar *ontwerpen-met* en *ontwerpen-in* communities.²⁷ In de praktijk van co-design worden gebruikersgroepen, wijkbewoners en burgers tot mede-ontwerpers. In de situatie Binckhorst, waarbij verschillende betrokkenen gezamenlijk en in dialoog vormgeven aan een gebied, kunnen we dit proces duiden niet alleen in termen

van social design maar ook met precies de karakteristieken van *co-design* als inhoudelijke waarde en als proceskwaliteit.

Als weefdraad voor erfgoedmaken noopt het begrip 'Co-design' om vragen te stellen over het participatieve karakter van het proces, en ook over de mate waarin *civic community*-waarden door de betreffende gemeenschappen zelf als

kwaliteit worden ingebracht. Het voorzetsel 'co-' in het begrip Co-design verwijst daarbij naar collectieve opgaven die vragen om collaboratieve praktijken. Het impliceert dat communities, professionele ontwerpers en andere betrokkenen vormen vinden voor een gezamenlijk ontwerpproces, dat vanwege verschillende belangen ook conflictueus kan zijn. Het onderstreept de noodzaak om oog te hebben voor een relevante dramaturgie en nieuwe institutionele vormen als platform (weefdraden #3 en #4).

Erfgoedmaken als co-designproces heeft meteen implicaties voor veranderende verantwoordelijkheden en rollen. Als iedere speler mede-ontwerper wordt van wat dan maatschappelijk erfgoed is, dan zijn het proces en de uitkomst nooit meer het exclusieve domein van de professionele ontwerper of expert (zie draad #6). Bij het vormgeven van de stad en bij gebiedsontwikkeling zien we het begin van nieuwe ontwikkelmodellen, waar Stadslab Binckhorst een pionierend praktijkvoorbeeld van is. The Beach social design-hub in Amsterdam Nieuw-West is dat evenzeer (zie Hoofdstuk 6). De nieuwe co-design praktijken in stadsgebieden en wijken staan nog in de kinderschoenen, maar ze tonen een directe analogie met het gezamenlijk ontwerpen van maatschappelijk erfgoed. De uitdaging is om het begrip co-design toe te passen bij de waardengevoelige²⁸ en waardengestuurde vormgeving van erfgoed in de leefomgeving.

²⁸

Caroline Nevejan spreekt in de context van de stedelijke leefomgeving over 'value sensitive design'. Nevejan, *Stadsbespiegelingen 2018*.

²⁷

In de context van social design en 'sustainist design' is co-design een van de kerncriteria. Zie Schwarz & Krabbendam, *Design Guide 2013*, het essay 'Co-design' in Schwarz, *Lexicon 2016*, en zijn hoofdstuk 'Heritage-making and placemaking in the sustainist era' in *Straatwaarden 2017*. In het museumveld heeft dit een treffende analogie met de zeg. 'OfByForAll'-systematiek die in Santz Cruz (Nina Simon) wordt ontwikkeld voor verdergaande participatie: www.ofbyforall.org/.

WORMGEGEVEN AAN

STERKE RELATIES MET

INTERMEZZO

II

UITEINDELIJK EEN

**Verwevingen
in het veranderende
speelveld**

In dit deel komen vier spelers aan het woord die al aan en in nieuwe praktijken werken. Ze delen persoonlijke waarnemingen, ieder vanuit zijn of haar specifieke positie en kijkrichting.

STERK WEEFSSEL IN

WIJKEN EN DE STAD.

6 Een pleidooi voor erfgoed maken door ontwerpen in het echte leven

DIANA KRABBENDAM

Aan de Notweg in Amsterdam Nieuw-West staat een mooi geconserveerde autowerkplaats, uit 1964. De Daf- en later Renaultgarage was onderdeel van het voorzieningencluster in de Wildemanbuurt, een typische naoorlogse wijk. Nadat afbraak voor woningbouw was afgeblazen, groeide de plek in tien jaar uit tot een broedplaats voor creatieve en sociale innovatie. Daar komen nu allerhande nieuwe verbindingsvormen tot stand, nogal anders dan de fysieke verbindingen waarvoor de auto in de jaren zeventig en tachtig symbool stond. De Garage Notweg, de Wildemanbuurt, omliggende wijken en betrokken

gemeenschappen krijgen nieuwe betekenissen met nieuwe vormen. Beide komen voort uit wat er is en werpen hun schaduw vooruit. En dan hebben we het niet over stenen maar over mensen, want juist die geven met hun verhalen en talenten vorm aan het nieuwe.

Erfgoed maken

Bij de opening van de garage als broedplaats plaatste eigenaar Ymere in 2009 een advertentie met de tekst 'Apple is in een oude garage begonnen. Eens kijken wat er uit deze komt', met een foto van de lege binnenruimte. Wat eruit is gekomen mag er zijn. Geen computers of andere hardware en diensten met klanten wereldwijd, maar activiteiten met een bereik dat zeker zo betekenisvol is. Vanuit onze plek komen initiatieven voort, in, sociaal duurzame vormen en met nieuwe betekenissen. Was de garage zelf al monumentaal erfgoed (hoewel

¹ 'Monumentwaardig', Eggenkamp, *Aandachtswijken* 2011, 29. Obj.nr. 951, architect H.A.M. van den Berg, zie Amsterdamse Ordekaart https://maps.amsterdam.nl/ordekaart_aup, 'orde 2'.

niet beschermd),¹ daarmee wordt nu ook *erfgoed gemaakt* - materieel en immaterieel. De huidige bedrijvigheid biedt concrete resultaten en vormt een leeromgeving voor gemeenschappen die daarmee vormgevers worden van hun eigen leefomgeving. We volgen geen particuliere

ideeën maar een agenda die vanuit de leefomgeving is geformuleerd, en die aandraagt waar de makers hun tijd en middelen voor willen inzetten. Dat markeert een nieuwe tijd: wat lokaal en collectief wordt gemaakt is het resultaat van nabijheid, vertrouwen, delen en van een gezamenlijk gevoelde noodzaak. Dat maakt het betekenisvol en ingebed in de context waarin wordt gewerkt.

Zo creëert de Kandidatenmarkt in de Garage Notweg kansen *met* jongeren, niet *voor* hen. En zo ging er Makers Unite van start door met nieuwkomers van reddingsvesten—verzameld op de stranden in Griekenland— nieuwe producten te maken, als opstap naar werk of opleiding in Nederland. En zo leert het Gangmakers Ontwerplab er kinderen samen ontwerpen en maken, als onmisbare set vaardigheden voor een ongewisse toekomst. En ook is er het kookcollectief de Wilde Chefs: vrouwen uit de buurt, aanvankelijk onzeker en onzichtbaar, maken er heerlijk eten maar volgen ook een kalender van lokale oogst uit stadslandbouw, waarvoor ze optrekken met zowel traditionele als experimentele kwekers uit de nabije Tuinen van West. Deze voorbeelden overstijgen inmiddels de Garage Notweg als locatie. Ze zijn er wel uit ontsproten maar de activiteiten, netwerken en verhalen reiken tot ver daarbuiten.

Ontwerpen

Deze initiatieven geven al ontwerpend vorm aan sociale en culturele producties die kansen creëren voor jong en oud, en plek bieden aan talent. Ze zorgen ervoor dat het schuurt en vonkt om een sociale, duurzame en inclusieve leefomgeving te maken. Vanwege dat maatschappelijke ontwerpperspectief noemen we The Beach, de netwerkorganisatie die het kloppend hart vormt van wat de Garage

Notweg betekent in de buurt, een *hub voor social design*. Net als bij Apple is goed ontwerp een sleutel tot succes voor wat de Garage Notweg voortbrengt. Maar waarin verschillen die ontwerpen dan van wat een commercieel bedrijf op de markt doet? Het zijn hier de sociale en culturele ondernemers en de communities uit de wijk die zelf vernieuwende initiatieven ontplooiën, met bijzondere uitkomsten: platformen, werkplaatsen, events, relaties & netwerken en allerlei verbeelding & verhalen.

Betrokken

Ontwerpen is nooit waarde vrij. Wat je ontwerpt en waarvoor doet ertoe. Met wie en waar je dat doet speelt een cruciale rol in sociale ontwerpprocessen. En ik sta daar als ontwerper niet buiten. Ik neem mezelf, met mijn ervaringen, visies en dromen mee. Ontwerpen is mijn natuurlijke habitat. Met een architect als vader is voor mij ontwerpen van kind af aan een *way of life*, meer dan een vak. Mijn latere ontwerpopleiding heeft daar niks aan af kunnen doen. Voor mij is ontwerpen in het leven staan een uitnodiging tot anders kijken, nieuwe vormen maken. Wat daaruit voortkomt kan vele gedaanten aannemen. Na een degelijke ontwerpcarrière in het zakelijk domein koos ik ervoor me los te maken van de economische waardencreatie waaraan dat gekoppeld leek te zijn. Ik was nieuwsgierig naar de betekenis die ontwerpbenaderingen elders in de maatschappij konden hebben, waar waardencreatie niet draait om geld maar om mensen.

Ik kwam aan de Notweg terecht toen ik met mijn bedrijf The Beach jongeren van het Pal West Modeatelier hielp. In 2007 ontdekten die de lege garage en hielden er spectaculaire modeshows in 2007.² The Beach bleef en ontwikkelde zich daar van pionier tot een in de stad en ook ver daarbuiten aansprekende ontwerpwerkplaats en platform voor sociaal duurzaam co-design in de leefomgeving.

²
[www.thebeach.nu/nl/
page/426/garage-notweg](http://www.thebeach.nu/nl/page/426/garage-notweg) en
www.ydsite.nl/?s=pal+west.

Pleidooi voor ontwerpen in en met gemeenschappen

Onze zoektocht naar wat ontwerpen *met* en *in* gemeenschappen kan zijn, werd een langdurige verkenning van een nieuw landschap, met nieuwe spelers, nieuwe rollen, nieuwe plekken en onverwachte vormen en uitkomsten. In essentie draait het om vormgeven aan sterke relaties met uiteindelijk een sterk weefsel in wijken en de stad. Dat gebeurt vanuit de erkenning en herkenning van wat nodig is en vanuit wat we van waarde vinden, zoals gelijkwaardigheid, eerlijk delen, leren van eigentijdse vaardigheden, en gezond en duurzaam leven. De verschuiving in wat we belangrijk vinden tekent zich af als een nieuwe cultuur. De kerk, moskee, familie, bedrijven met banen voor het leven, vakbonden en overheden – dat zijn niet meer de instituties die ons zekerheid bieden. De media en wat we horen op straat bieden ook geen duidelijkheid meer over wat 'waar' is. Democratie werkt niet en de politiek biedt schijnoplossingen wanneer we de wereld niet meer zelf kunnen begrijpen.

Het maken van een inclusieve en democratische stad begint dichtbij, waar mensen elkaar kunnen ontmoeten en samenwerken. Dat impliceert nabijheid en een behapbare schaal, met het lokale en de menselijke maat als onmisbare kwaliteiten. Daarvoor legden we The Beach lokaal aan, een open ontmoetings- en werkplek in de garage. Het is een actief verbindingspunt met fysieke plekken elders, waar we gemeenschappelijke initiatieven ontwikkelen, zoals een lokale munt (Wilde Munt), eetbare tuinen en buurtmakersfestivals. Samen vormen ze een 'werkend prototype' van een 'hub voor delen'. Sterke relaties bouwen is een opgave waarmee we in de realiteit van alledag vormgeven aan ruimte, tijd, een nieuwe (gemeenschappelijke) taal en interacties waaruit nieuwe vormen, patronen en modellen voortkomen. Ik zei het al: soms schuurt en vonkt het. Als platform voor ontwerpen in een nieuwe tijd neemt The Beach daarin zijn verantwoordelijkheid door met betrokkenen te ontwerpen aan wat speelt in het echte leven en tegelijkertijd door te leren wat essentiële ingrediënten zijn van deze sociale ontwerpprocessen.

Erfgoed- en plekmaken als sociaal ontwerpproces

In de praktijk van The Beach en de Notweg is erfgoed maken een sociaal ontwerpproces, te beginnen vanuit de kwaliteiten van wat er is en met de verbeeldingskracht waarmee je nieuwe waarden zichtbaar kunt maken. Mensen en communities vormen de kern van deze ontwerpprocessen; het gaat om wat voor hen van waarde en betekenis is. Dit in kaart brengen, blootleggen vraagt om omgevingen van vertrouwen, waar samen doen (maken, spelen) ruimte geeft aan eigenheid en het delen van inzichten, ervaringen, vaardigheden. Deze rijkdom vormt de basis van lokaal ingebed ontwerpen, samen met andere lokale kwaliteiten, zoals *terroir* als het om voedsel gaat, (im)materieel erfgoed of de aanwezige natuur. Mensen meenemen in het vormgeven aan hun leefomgeving vraagt vertrouwen én inspiratie; kunstenaars en ontwerpers zijn dan onmisbare partners. Dit alles om open en uit onverwachte perspectieven te kunnen samenwerken en handelen, vanuit waarden die passen bij de huidige tijd.

De vele vraagstukken in een wijk zijn complex en staan niet los van elkaar. Als je ze opknijpt in 'aanpakken', zoals vanuit gemeentelijk beleid wel gebeurt, laat je veel kansen liggen om *met* betrokkenen te werken aan een fijne wijk. In de Wildemanbuurt laten we zien hoe het anders kan. Zo verbinden de Wilde Chefs met hun kookkunst allerlei kwesties, zoals diversiteit, gezondheid, eenzaamheid, lokaal eten en circulariteit, en geven mee vorm aan een gemeenschap waarin deze manier van kijken en doen wordt erkend en herkend. Naarmate meer van dergelijke initiatieven elkaar overlappen en er dus gezamenlijk gedeelde waarden worden ontwikkeld, krijgt de nieuwe cultuur vorm op de schaal van de wijk. Dit kleinschalige en nabije is nodig voor het vormgeven aan een 'wijkecologie' die nieuwe vormen kan voortbrengen die van betekenis zijn en het waard zijn om te delen. Erfgoed dus.

In de vormgeving van betekenisvolle plekken komen erfgoedwaarden en andere sociale kwaliteiten bij elkaar. Wat we aan de Notweg met elkaar ontwerpen neemt bestaande kwaliteiten van plekken, omgevingen, gemeenschappen mee en laat daarin weer nieuwe betekenissen en vormen achter. Ruimte en tijd zijn daarvoor essentieel. Het verdwijnen van betaalbaar maatschappelijk vastgoed juist waar sociale verbondenheid onder druk staat, is dan een slechte zaak! Er zijn plekken nodig om te experimenteren, te leren en gemeenschapszin te laten groeien. Wat wordt gemaakt komt voort uit die gemeenschappen en voor dat proces is tijd nodig. Betekenis geven aan erfgoed en lokale kwaliteiten verdraagt daarom geen kortstondige interventies of planmatige aanpakken maar vergt ontwerpen aan de wijk als dagelijkse kost met een passend ritme.

7 Werken in de Werksalon van het Van Abbemuseum

STEVEN TEN THIJE

Kunst is voor het Van Abbemuseum expliciet een maatschappelijke gegeven. Dat betekent niet dat alle kunst een maatschappelijke boodschap moet hebben. Kunst kan ook heel prima gewoon kunst zijn. Het betekent dat welke kunst we ook tonen of verzamelen, we ons ervan bewust zijn dat ze zich in een publiek domein begeeft. Dat kan veel verschillende vormen aannemen. Of een kunstwerk nou abstract of concreet is, eerder een filosofische vraag stelt of een heel duidelijk verhaal vertelt, al deze ervaringen zijn op hun eigen manier uniek en gelaagd en kunnen de belevingswerelden van mensen verrijken. Het is de dialoog tussen deze belevingswerelden die voor ons het publieke domein bepaalt. Zorgen dat die vonk overslaat van de kunst naar de zeer verschillende mensen die het museum gebruiken, vormt het hart van ons beleid.

Verschuivingen

In de al tien jaar dat ik me voor het Van Abbemuseum mag inzetten heb ik van dichtbij kunnen ervaren dat er ook dingen zijn verschoven. Wat opvalt is dat we steeds meer aandacht zijn gaan besteden aan het opbouwen van een actieve relatie met onze bezoekers. Hoe betekenisvol wij zijn ligt net zo sterk aan hoe we omgaan met ons publiek als wat we tonen. Je kunt nog zulke mooie, relevante en prikkelende kunst tonen, als de bezoekers geen aansluiting vinden slaat ze dood.

Nu ik dit opschrijf valt vooral op hoe ongelooflijk niet-origineel deze observatie is. Het is een waarheid als een koe. Natuurlijk kan kunst alleen betekenisvol zijn in het leven van de bezoeker of gebruiker. De meer prangende vraag lijkt eerder: hoe kan het dat je daar pas zo laat achter komt? Het antwoord is, ietwat cryptisch geformuleerd, dat ook de betekenis van betekenisvol-zijn de afgelopen jaren is geëvolueerd. Ook tien jaar geleden was ons publiek ons dierbaar, alleen niet volledig op dezelfde manier als de afgelopen vijf jaar. Gechargeerd gesteld wilden we dat het publiek het museum betekenis-vol vond op dezelfde manier als hoe wij – de museumstaf – wat wij toonden betekenisvol vonden. We zijn dit idee steeds meer gaan loslaten. Wij merken dat het museum betekenisvoller wordt naarmate de dialoog actiever is tussen de belevingswereld van onze gebruikers en de collectie van het museum.

Paradox

Aan de basis van deze verschuiving ligt een stevige dosis zelfreflectie, gecombineerd met (of geïnspireerd door) nieuwe inzichten in de samenstelling van ons publiek. Aan de basis staat de vraag: hoe verhoudt wat je als kunst-professional weet zich tot de ervaringswereld van je gebruikers? Zeker als je je realiseert dat die in zekere zin ook experts zijn, alleen dan van heel andere zaken. Hoe we op deze vraag zijn gestuit kent een lange geschiedenis. Persoonlijk had ik al langer het paradoxale gevoel dat naarmate ik meer over kunst wist, ik deze kennis minder goed kon delen. Dit privé-gevoel kreeg een publieke en politieke dimensie toen in 2011 kabinet Rutte I het mes zette in de cultuurbegroting. Mijn eigen worsteling bleek te sporen met een soort collectieve aandoening van alle kunst- en cultuurprofessionals in Nederland. Het publiek belang van hetgeen ons lief was konden we alleen al schreeuwend en marcherend verdedigen – met weinig succes. De verwarring was compleet toen ik me realiseerde dat de kunst die mij boeide en waaraan het Van Abbemuseum een podium verschafte, vaak sterk op de samenleving en politiek georiënteerd was. Maar kunst die zich juist inzette voor de samenleving leek diezelfde samenleving maar matig te beroeren. Hoe langer we peinsden en zochten, het werd ons steeds duidelijker dat onze blinde vlek de gebrekkige rol was die de gebruiker speelde in onze kritische, maatschappelijk geëngageerde museumpraktijk.

Eigen expertise als valkuil

Waar de schoen wrong is makkelijk uit te leggen, maar helaas moeilijk te verhelpen. De Franse filosoof Jacques Rancière omschreef ooit helder wat er bij ons misging in zijn beroemde essay 'De geëmancipeerde toeschouwer'.¹ De valkuil waarin wij waren gestapt was de valkuil van ons eigen expertise. Kunst die zich kritisch verhoudt tot de samenleving loopt snel het risico dat ze heel weinig ruimte laat aan de beschouwer om zijn of haar eigen oordeel te vellen. Het kritische kunstwerk is gebaseerd op een analyse van de werkelijkheid en deelt een conclusie op basis van die analyse. Hoe nobel de intenties ook zijn, het presenteren van dergelijke kunst vernauwt zich gemakkelijk tot een soort preek. Ook voor conservatoren, bemiddelaars en communicatiemedewerkers blijft vooral het uitleggen over; het publiek kan dan niet veel meer dan afwijzen of accepteren. Natuurlijk is dit een zwart-wit beeld van onze praktijk, maar in de basis was dit de telkens terugkerende spanning. Je boodschap is aan de ene kant: 'Emancipeer!' En tegelijkertijd: 'Maar luister daarvoor alleen naar mij!' Veel ruimte voor eigen meningsvorming en emancipatie blijft er dan niet over.

Blinde vlek

Hoewel deze situatie op zichzelf al goed was voor steeds meer frustratie, brak het glas van onze bubbel pas door nog een ander inzicht. Naast het feit dat de verhouding tussen museum en het publiek vrij strak didactisch was, met het museum als alwetende leermeester en het publiek als onwetende pupil, viel ook steeds sterker op dat die alwetende leermeester wel hele specifieke lichamelijke en sociaal-demografische karaktereigenschappen had. In een

stad waarin onderhand meer dan 160 verschillende nationaliteiten wonen en alle mogelijke vormen van seksualiteit, cultuur en opleidingsniveau door elkaar heen fietsten, zijn wij als museum toch een behoorlijk homogene, witte en universitair opgeleide club. Zeker de artistieke staf was alles behalve een afspiegeling van de samenleving. Onze belevingswereld was daarmee zowel specialistisch als sociaal-demografisch beperkt. Dit was niet alleen iets wat wij zelf opmerkten. Groepen die zich niet terugzagen in de museumstaf spraken zich ook steeds sterker uit en wezen erop hoe beperkt de gemeenschap van museumprofessionals was. Legden we hier ook nog eens het onderzoek naast van Kees Vuyk 'Oude en Nieuwe Ongelijkheid'² en het was duidelijk dat culturele instellingen als musea een hoog risico lopen een homogene groep te bedienen van witte, academisch opgeleide burgers, waardoor hele grote delen van de samenleving zich vervreemd voelen van publieke instellingen die er net zo goed voor hun zouden moeten zijn.

²
Vuyk,
Ongelijkheid
2017.

¹
Rancière,
Toeschouwer
2014.

Constituent museum

We stonden (en staan) voor een dubbele uitdaging. Aan de ene kant de vraag hoe we onze kennis over kunst kunnen inzetten zonder daarbij een soort eeuwige betweter te zijn. Aan de andere kant was er ook heel veel kennis en levenservaring die we misten in het museum. Wilden we een volgende stap zetten, dan dienden we beide punten te adresseren. Een antwoord is er nog niet, maar de oplossingsrichting die we nu verkennen ligt in lijn met wat binnen het Straatwaardenonderzoek wel 'erfgoedmaken' en 'co-design' wordt genoemd. Het Van Abbemuseum ontwikkelde er een eigen naam voor: *constituent museum*, met dank aan de Europese museumconfederatie L'Internationale. Kern is het herstructureren van het museum rondom een bezoeker die nu gebruiker/co-creator wordt en die niet alleen aan de receptiekant staat, maar ook meedoet aan de productiekant. De kennis die het museum heeft over kunst is niet meer het eenzame startpunt van het programma, maar ze wordt gekoppeld aan groepen uit de samenleving met een eigen, relevant perspectief. Samen met gebruikers zoekt het museum (de conservator en bemiddelaar) naar een relevant programma. Zo programmeren we niet alleen voor maar ook met ons publiek, dat daarmee een vergelijkbare rol krijgt als die van een 'constituency' in het Angelsaksische politieke systeem.

Nieuwe vormen van werken

Wat betekent dit dan concreet? Voor ons: een zoektocht naar een nieuwe vorm van werken. Ons laboratorium hiervoor heet nu 'De Werksalon', op de eerste verdieping van de nieuwbouw. Drie jaar lang werken we daar samen met verschillende groepen uit de stad en proberen handen en voeten te geven aan de boven omschreven idealen. Hoewel we nog midden in het experiment zitten, hebben we al verschillende lessen geleerd. De eerste is dat deze manier van werken de klassieke verhouding tussen bemiddelaars en inhoudelijke staf op zijn kop zet. Bemiddelaars, in ons geval conservatoren als ikzelf, moeten heel nauw samenwerken. De expertises van goed communiceren en van een dialoog

voeren moeten worden verbonden met de kennis die we hebben over kunst en de collectie. Alleen als beide aanwezig zijn, functioneert het geheel. Daarnaast merken we dat gebruikersgroepen veel creatiever worden wanneer de kaders helder zijn. Te veel vrijheid werkt verwarrend. Wij maken bijvoorbeeld met elke groep een banier met een slogan die als het ware het programma bepaalt voor de betreffende groep. Dit praktische kader helpt groepen een keuze te maken en tot resultaten te komen.

We zijn ook heel blij met de tijd die we onszelf hebben gegeven. Drie jaar maakt het mogelijk te leren met behulp van de herhaling. Iets drie keer doen maakt dat dingen niet blijven steken in een incident maar echt kunnen bekliven. Tegelijkertijd biedt de eindigheid zicht op een volgende, grotere stap. Tot slot valt ons op hoeveel tijd een dergelijke ontwikkeling vergt. Ik werk samen met twee collega's – Loes Janssen en Hilde van der Heide – intensief aan dit programma en dan hebben we ook altijd een of twee stagiaires die ons helpen. Het voelt als een klein leger aan werkkraacht voor toch een bescheiden aantal groepen – niet meer dan drie tegelijkertijd. Hoewel ons dat eerst ook wel verontrustte – is dit niet te arbeidsintensief voor een betrekkelijke kleine impact? – valt ons nu op dat we al effectiever worden en het proces beter kunnen begeleiden. Langzaam zien we de dageraad van een nieuw soort museum gloren en hoewel het nog zeker een aantal jaar gaat duren, voelen we steeds meer dat het kan.

Loslaten

Wat is de volgende stap? In wezen is de rode draad in dit hele proces: gecontroleerd loslaten. Kennis- en perspectiefuitwisseling vraagt om delen en overdragen. De kunst is daarbij – voor het hele museumteam – om deze mentaliteit te omarmen. Van bibliotheek, archief en collectie tot technische dienst: ieders praktijk verandert door deze manier van werken. In één keer overzien wat die veranderingen inhouden en hoe ze op elkaar aansluiten, is onmogelijk. Alleen de praktijk kan het ons leren. De volgende stap? Die moeten we vooral zetten. Dan zien we weer verder (en meer).

8 Draagvlak, participatie en erfgoedexpertise in de mix

KARIN WESTERINK

Laat me maar meteen helder zijn. Ik schrijf deze bijdrage vanuit mijn ervaring als erfgoedprofessional bij een gemeente. Erfgoedexpertise zit in mijn DNA. In de strategische dossiers van mijn gemeente speelt erfgoed mee als een serieuze afwegingsfactor. Maar aangezien er bestuurlijk nog veel meer belangen spelen, staan wij als erfgoedprofessionals aan de lat om erfgoed in de afweging voldoende zwaarte mee geven. Dat vergt zonder meer erfgoedexpertise. Maar we krijgen erfgoed krijg pas echt over het voetlicht wanneer er sprake is van draagvlak en actieve deelname van bewoners.

Gemeenten staan voor ongekende uitdagingen. De actuele context waarbinnen de gemeentelijke erfgoedprofessional werkt is ongekend uitdagend. Gemeenten gaan de komende dertig jaar grootscheeps verbouwen en dat zal ons huidige erfgoed gaan raken. We hebben een tekort aan woningen en gaan daarom een miljoen nieuwe woningen binnen de bestaande bebouwing neerzetten. Gemeenten als Gouda, Delft en Zaandam zetten in op een ander beeld van het cultuurlandschap, met bos in plaats van open veenweide, wat nodig is om het verzakken van hun historische binnensteden te stoppen. We gaan van het gas af om CO₂-neutraal te worden maar moeten dan wel accepteren dat we deels in een productielandschap voor zonne-energie komen te leven. De zorgvuldig ontworpen openbare ruimte moet straks talrijke verdeelstations accommoderen voor de nieuwe warmtenetten om aardgasvrij te kunnen stoken en koken. Woningen, ook de monumentale, worden energieleverancier.

Dit zijn de belangen die voor ons gemeentelijke erfgoedprofessionals de context vormen waartoe we ons moeten verhouden. Dat is geen gemakkelijke taak, mede gezien de soms ook wel angstaanjagende trekken. De woningbouwopgave en de energietransitie veranderen onze steden ingrijpend. Het erfgoed, zoals we dat tot nu toe kennen en waarderen, wordt ontgensprekelijk onderdeel van die verandering. 'Willen jullie nu echt overal

wat over te zeggen hebben?’ is inmiddels de gangbare reactie van collega’s, wanneer ik met enige zendingsdrang vertel over de opgaven in de stad en onze erfgoedbreng. Wij willen dat erfgoed bepalend is voor de inrichting van Nederland: met erfgoed de nieuwe toekomst maken.

Maar alleen naar het verleden kijken blijkt niet voldoende om bij te dragen aan deze opgaven. We moeten ook een stevige en actieve stap de toekomst in durven zetten. Erfgoedverhalen die gedragen en geladen worden door bewoners, ondernemers en ontwerpers zijn onze gids en wegbereider naar die nieuwe toekomst, is mijn ervaring. Dit wil ik illustreren aan de hand van drie voorbeelden, uit Weert, de Achterhoek en Amsterdam.

Weert

De aanpak van de gemeente Weert is voor mij een uitstekend voorbeeld hoe nieuwe erfgoedverhalen helpen bij het ontwerpen van een duurzame stad. Weert gaf opdracht om in cultuurhistorie een sleutel te vinden voor een klimaatadaptie stad. Door de erfgoedwaarden in de historische binnenstad van Weert te benutten wilde de gemeente komen tot minder wateroverlast en hittestress.¹

Het team dat met deze bestuurlijke opdracht in 2018 aan de slag ging bestond uit erfgoedprofessionals, architecten, landschappers² en bewoners. Die gingen ‘lerend’ met elkaar aan het werk en waren daardoor in staat elkaars kennis en ervaring in de ontwerpogave te gebruiken. Het ontwerpteam definieerde drie cultuurhistorische verhaallijnen, bedoeld als kernwaarden bij het vormgeven van de klimaatadaptie binnenstad. Voor elk daarvan vertaalde het team de historische ruimtelijke kenmerken naar klimaatadaptatie kansen. Zo laat een van de cultuurhistorische verhaallijnen de structuur van de binnenstad zien met hoofdstraten, drie stenige pleinen en een netwerk van poorten en stegen. Het ontwerpteam geeft aan hoe deze structuur kan worden aangegrepen om een netwerk van regenwateropvang in de straten te introduceren en een schaduwrijk wandelnetwerk door poorten en stegen te realiseren.

Elf gemeenten in de Achterhoek

Soms moeten het erfgoed en de bijbehorende verhalen nog draagvlak onder bewoners krijgen. Voordat het een onderscheidende rol kan spelen in de toekomstplannen van gemeentebesturen, moet dat erfgoed eerst tot leven worden gebracht door het van een gezamenlijk verhaal te voorzien. Deze actie blijkt vooral nodig bij het jongere erfgoed, waar de geringe tijdsafstand het lastig maakt om het op waarde te kunnen schatten. Bewoners hebben het vaak nog gebouwd zien worden. Toch is ook waardering voor deze categorie nodig, wil een gemeente draagvlak onder de bewoners vinden om de grootschalige opgaven aan kunnen gaan.

¹ <https://ruimtelijkeadaptatie.nl/voorbeelden/overzicht-projecten/@206333/weerbaar-weert/>

² [red.] ‘Landschappers’ zijn professionals die stedelijk én cultuurlandschap kunnen waarderen en bijdragen aan herontwerp; een soort stedenbouwkundigen maar dan voor landschap.

Elf gemeentebesturen in de Achterhoek zetten daarom in op het nieuwsgierig maken van bewoners naar hun eigen Wederopbouwwijk. De gemeenten willen hun grote aantallen woningen uit die tijd verduurzamen, maar realiseren zich dat dat alleen met draagvlak onder de bewoners tot een goed einde kan worden gebracht. Zij gaven het Gelders Genootschap de opdracht om de Wederopbouw aan de man te brengen en met de bewoners aan de slag te gaan. Het Gelders Genootschap is vorig jaar daarom een charmeoffensief gestart, een busroute langs de Wederopbouw wijken, aansprekende fotocollages met impressies over deze periode – want wat is eigenlijk ‘Wederopbouw’? De gesprekken met bewoners zijn er om draagvlak te creëren en om samen met hen het erfgoedverhaal van hun Wederopbouwwijk te maken en hen te betrekken bij de duurzaamheidsplannen van de gemeente.³

³ www.geldersgenootschap.nl/blogs/een-maakbare-toekomst.aspx

Amsterdam

Soms is het vertellen van het erfgoedverhaal door bewoners zelf al voldoende om richting te geven aan ontwikkelplannen. Als voorbeeld het verhaal over de Van der Pekbuurt, in Noord. Voor die buurt, het eerste en grootste tuindorp van de stad, bestonden tien jaar geleden serieuze sloopplannen. In deze achterstandswijk, met een ernstige sociale problematiek, staan vooral sociale huurwoningen, die in slechte staat verkeerden. Woningcorporatie Ymere wilde ze vervangen door koopwoningen voor de middenklasse, als antwoord op de verschillende buurtproblemen.

De bewoners gingen hiertegen in en onderstreepten dat de zo karakteristieke dorpse sfeer van hun tuindorp met de nieuwbouw van de kaart zou worden geveegd. Gemeente en rijk sloten zich bij de bewoners aan, door de buurt als bijzonder en waardevol te waarderen en bij de minister voor te dragen als rijksbeschermd stadsgezicht. De sloopplannen gingen in 2012 van tafel. In co-creatie met de aannemer ontwierpen bewoners hun eigen woningplattegronden en samen met de erfgoedprofessionals van de gemeente stelden ze een Programma van Eisen voor de buitenschil van hun woningen vast. Ook namen ze, in de coöperatie Copekcabana, het onderhoud en beheer van panden en binnentuinen, en (een deel van) de woningtoewijzing over. In 2018 werd de renovatie van de Van der Pek-buurt bekroond met de Arie Keppler Prijs in de categorie participatie en actief burgerschap. De Arie Keppler prijs wordt door de provincie Noord-Holland toegekend aan projecten die van voorbeeldstellende betekenis zijn.⁴

⁴ www.mooinoord-holland.nl/mooinoord-holland-inzendingen/onderzoeksgebied-van-der-pekbuurt-amsterdam

In de mix

Draagvlak en actieve inbreng van bewoners blijken voorwaardelijk voor het maken van het nieuwe erfgoedverhaal in Weert, de Achterhoek en Amsterdam. Het hoofdaccent ligt in deze voorbeelden op ‘erfgoed maken’. Erfgoedexpertise blijkt vooral behulpzaam bij het ‘erfgoed vinden’, bij het organiseren van draagvlak en participatie.

Maar 'erfgoed vinden' en 'erfgoed maken' bestaan niet los van elkaar. Het een is niet beter dan het andere. Het erfgoed zal toch eerst 'gevonden' moeten worden, voordat het met draagvlak en inbreng van bewoners 'gemaakt' kan worden. Bij deze onlosmakelijke samenhang komt als kers op de taart dat bewoners dikwijls met betere voorstellen komen dan waartoe wij als ambtenaren in staat zijn. Bestuurders gaan daarom vaker dan ooit in gesprek met bewoners om te horen in welke mate het erfgoed kan en moet meewegen bij de grote opgaven van verduurzaming en woningbouw en bij de herinrichting van onze stad. We maken kortom met zijn allen toekomst met erfgoed.

9 Leren in het nieuwe speelveld

NANCY VAN ASSELDONK

'Kan alles erfgoed zijn?' was het thema van een 'multidisciplinaire publieks-bijeenkomst' die Platform VOER in 2017 in het oude Van Eesterenmuseum

¹ Platform Voer, 'Kan alles erfgoed zijn?', www.platformvoer.nl/kan-alles-erfgoed-zijn-een-goed-gesprek/

organiseerde.¹ Wat is de rol van de erfgoedprofessional als iedereen mee kan bepalen wat erfgoed is of kan zijn? Hoe gaat waarderen dan in zijn werk en wie besluit uiteindelijk over erfgoed? Doet kennis er nog toe en doen wij als professionals er nog toe? Terwijl het debat ging over de waardering van een plek door de gebruikers van die plek, bleken alle aanwezigen tijdens het debat zelf expert of beroepsmatig met erfgoed bezig. Het Van Eesterenmuseum huisde nog in een oud schoolgebouw, gevuld met bedrijfjes, kunstenaars en bewonersinitiatieven en een café van bewonerscoöperatie Westside, midden in multicultureel Slotermeer. Hoe zou de avond gelopen zijn als die niet in het museum, maar in café Westside had plaatsgevonden?

In het Straatwaardenonderzoek signaleerden en duiden we veranderingen in de maatschappij. In het onderwijs concretiseren we dat. Het werkveld verandert – wat betekent dat voor de erfgoedprofessional? En hoe geven wij 'de maatschappij' een stem? 'Erfgoed is van ons allemaal', was het thema van het Monumentencongres in 2018. De zaal rondkijkend merkte een Reinwardtstudent op dat van een inclusief publiek nog geen sprake was. Twee jaar terug reflecteerde ik op onze eerste ervaringen met afstudeerders Erfgoed en Ruimte.² We waren daar in de crisis mee begonnen, maar ondanks het banenverlies daalde de belangstelling voor erfgoed niet, integendeel. De toeristische aantrekkingskracht is alleen maar toegenomen, museumbezoek explodeerde en ook de belangstelling voor immaterieel erfgoed groeit.

² Asseldonk, *Erfgoed en Ruimte* 2017.

Het lectoraat Cultureel erfgoed hangt vanaf 2011 een dynamische erfgoed-opvatting aan: open, onderhandelbaar en niet een zaak van experts alleen, maar het resultaat van een sociaal proces. Erfgoedprofessionals bepalen niet wat erfgoed is, ze onderzoeken, faciliteren en 'ontwerpen' het proces waarvan erfgoed de uitkomst is. Wat heeft het onderwijs de afgelopen twee jaar opgeleverd en waar ligt mijn zorg?

Er is geen toen zonder nu

Wij zijn vorig studiejaar zelf de praktijk in gegaan. Met een groep afstudeerders onderzochten we twee Amsterdamse wijken, de Oude Houthaven/Zeeheldenbuurt en de Wildemanbuurt aan de Sloterplas. Naast de stem van de expert is gekeken hoe gehoor gegeven kan worden aan de stem van de straat. Expertwaarderingen werden verzameld aan de hand van beschikbare literatuur, cultuurhistorische verkenningen, archiefonderzoek en gesprekken met specialisten. Ook is gekeken naar de economische en demografische ontwikkeling van beide wijken, aan de hand van thematische kaarten en open geodata van de gemeente. De grootste uitdaging was de 'maatschappelijke waardering' in kaart te brengen. Persoonlijke herinneringen aan een plek, van bewoners, ondernemers in de buurt of misschien gewoon passanten, zoals bezoekers en toeristen.

De naturalistische studie *De waarde van het Alledaagse* bood handvatten voor onderzoek naar de eigen kijk van bewoners op het karakter van hun buurt.³ Duidelijk is dat je verhalen niet 'even' ophaalt. Een onbekende buurt ontdekken vraagt durf, betrokkenheid, tijd. Waar sommigen zich richtten op archiefonderzoek of analyse van bestaande data, trokken anderen de wijk in. Er moesten best wat drempels overwonnen worden, van argwanende jongeren in Nieuw-West tot ruziënde kade- en woonbootbewoners in de Oude Houthaven. Met artistiek collectief Moha ('mos' in het Hongaars) speelden we het 'SuperRoutinespel' en keken we naar alledaagse routines van bewoners. Een van onze alumni had voor Stipo een 'Identity Game' ontwikkeld, een variant op de Placegame. Daarmee onderzochten de studenten hoe bewoners zich met de wijk identificeerden. Ook werd een wijkbiografie geschreven op basis van literatuur- en archiefonderzoek. De resultaten publiceerden we in *Er is geen toen zonder nu*, vrij naar het gedicht 'Er is geen elders waar het anders is' van Gerrit Kouwenaar.⁴

Het onderzoek leverde twee belangrijke inzichten op. Allereerst is in korte tijd geproefd aan verschillende onderzoeksrichtingen, met uiteenlopende methoden en uitkomsten: naturalistisch onderzoek, artistic research en de landschapsbiografie. Geproefd, maar we willen hier systematischer mee verdergaan. Ten tweede de vraag naar de relevantie van het onderzoek. Waar het lectoraat de vrijheid – en in zekere zin daarmee de verplichting – heeft om voor de troepen uit te lopen en toekomstige opgaven te verkennen, ligt het onderwijs onder een vergrootglas. Op het moment dat we met nieuwe onderzoeksthema's en methoden aan de slag gaan en studenten afstuderen op nieuwe 'beroepsproducten', dan ontstaat daar de nodige discussie over. In het onderwijsteam maar ook met externe examinatoren uit het werkveld. Hoe valide is het onderzoek en hoe relevant zijn de resultaten voor het werkveld? Terechte, waardevolle vragen. We experimenteren, waarbij we ons continu afvragen voor wie en waarom we doen wat we doen. Twee voorbeelden.

³ Beijer, *Waarde van het alledaagse* 2016.

⁴ Asseldonk et al., *Geen toen zonder nu* 2018.

Persoonlijk erfgoed en gedeelde verhalen

Studenten kozen dit jaar voor plekken waar ze zelf een band mee hadden. Dit leverde bijvoorbeeld een levendige biografie van een voormalige krakersbolwerk in Amsterdam op en de rol van bewoners en beleidsmakers toen, gebaseerd op archiefonderzoek en oral history. Een pleidooi voor de kracht van een persoonlijk, gedeeld verhaal, relevant voor beleidsmakers nu. Ander voorbeeld is de watertoren in Hengelo, ofwel bijna twee decennia conflict tussen gemeente en eigenaar. Onze student ontwierp een *identity game* met betrokkenen. Daarnaast bracht zij posities van partijen in kaart en organiseerde een workshop om elkaars belang te begrijpen. Een pleidooi voor een nieuw soort regie.

Erfgoed blijkt dus geen vastomlijnde zaak, maar een verandering van blik op het verleden. Onze omgang met het verleden varieert, in tijd, in plaats. En al is de aanleiding persoonlijk en kan 'alles' erfgoed zijn, het resultaat moet deelbaar en in zekere mate generaliseerbaar zijn. Zo trekken we nieuwe lijnen, maken we nieuwe ontwerpen. Straatwaarden signaleert een verschuiving van erfgoed 'vinden' naar erfgoed 'ontwerpen' en 'maken'. Ontwerpen impliceert immers een beeld van een eindproduct. Een erfgoedverhaal. Het Straatwaardenonderzoek maakt nieuwe praktijken zichtbaar, waarin meer stemmen gehoord worden. Daarin is erfgoed niet per se een 'vast' verschijnsel maar kan ook meer vloeibaar worden. In beide voorbeelden is het eindproduct een gedeeld verhaal. Gedeeld, zowel in de zin van het individuele overstijgend als in de betekenis van toegankelijk gemaakt.

Oneindig erfgoed- en onderwijsmaken

Waarop richten we onze zorg als behalve het object ook het proces centraal komt te staan? Wat doe je met de kennis van de expert die niet langer over erfgoed gaat als zelfstandig naamwoord maar over erfgoedmaken als werkwoord? Het is een zoektocht. Nieuwe erfgoedpraktijken leiden tot nieuwe rollen. De initiatiefnemers van Verhalenhuis Belvédère en Binckhorst spreken hun onzekerheid uit over de rol die ze vervullen. Die past niet goed in het traditionele speelveld. En Belvédère en Binckhorst zijn geen projecten, met een duidelijk begin- en eindpunt, maar fluïde praktijken. Ze steken tijd in het vormen van netwerken van relaties, in het creëren van betrokkenheid bij grote transities. Het startpunt is geen projectplan, maar vertrouwen. Geen afgebakend pad met een op voorhand bekend en duidelijk omschreven eindresultaat, maar een olievlek. Geen doelgroepen, maar relaties. Van antwoorden naar een gesprek. Dat vraagt om creativiteit en vrijheid, maar de trekkers van beide voorbeelden brengen nadrukkelijk ook hun gecombineerde kennis en professionaliteit in. Erfgoedmaken gaat niet vanzelf en vraagt niet alleen om een 'regisseur' maar vooral om experimenteerruimte, om een speelveld zonder begin en einde. Erfgoed kan van alles zijn, maar is niet alles. Erfgoed is van niemand alleen, maar is pas erfgoed als het gedeeld wordt. Daarvoor is vrijheid, tijd en ruimte nodig waarin erfgoed en onderwijs gemaakt kunnen worden, zonder eindpunt.

In het hbo ligt met de invoering van competentiegericht onderwijs de focus op projectmatig werken. Studenten werken aan integrale, 'praktijkgestuurde' opdrachten. Daar is veel voor te zeggen. Maar praktijkgestuurd blijkt vooral als projectmatig te worden opgevat. En dat knelt wanneer de veranderende beroepspraktijk om een minder projectmatige en meer fluïde benadering vraagt. Dat betekent dat we naast andere onderzoeksmethoden en een nieuwe idee over de eindproducten ook ruimte nodig hebben voor een meer open en fluïde benadering in het onderwijs. Studenten moet je niet uitsluitend afrekenen op een vooraf gedefinieerd projectresultaat. Een van onze alumnae ontdekte tot haar verbazing pas na haar afstuderen hoe veel tijd het opbouwen van relaties vergt en hoe veel inspanning er nodig is om een ontwikkeling duurzaam te maken. Onderwijs-maken vraagt om tijd en ruimte voor nieuwe opgaven, nieuwe onderzoeksmethoden en nieuwe onderwijsvormen. Meanderend, zich verwonderend en spelenderwijs.

Onderwijs Erfgoed en Ruimte, Reinwardt Academie

De Reinwardt Academie kende in haar werkveld enige tijd drie domeinen: roerend, immaterieel en onroerend erfgoed. De aanpak en focus voor afstuderen wisselt gestaag, maar vaak is er van algemenere onderzoeksvragen sprake waar een gehele groep zich over boog. Hieronder de thema's en studenten van afstudeergroepen 'Erfgoed en Ruimte' onder leiding van docenten Fieke Tissink en Nancy van Asseldonk die betrokken waren bij het lectoraatsonderzoek Straatwaarden. Sinds 2015 betrof dat ruim 30 studenten.*

* Afstudeergroep 2015-2016 Erfgoed en ruimte – Placemaking

Vera Bals - Bart-Jan Ippel - Annemiek Jonker - Talitha van Ooyen - Lygia van Sauers
Siënna Veelders - Lysanne Versteegh

Afstudeergroep 2017-2018 Erfgoed en ruimte – Making Heritage Count

Tessa Conijn - Claire Noblesse - Lotte Hopstaken - Dewi Kuen - Renee Legebeke
Malou Minkjan - Gerard Smink - Anke Vandermullen - Donna Weel

Afstudeergroep 2016-2017 Erfgoed en ruimte – Placemaking

Luca Duijf - Esther Graftdijk - Renske Nieuwboer - Eise-Rhooide van Sitteren

Afstudeergroep 2018-2019 Erfgoed van stad en land

Anna Böckling - Carmilla Bollen - Roland van der Boon - Stijn Hulshegge
Kirsten Goverdingen - Lisa Knoppert - Sophie Reef - Roza Schenk - Freke Schrikkema
Jaap Smulders - Anna Stork - Inge Tengeler

OOK HIER IS DE TERM

'VORMEN VAN

ENGAGEMENT' OP

VAN TOEPASSING

BETROKKENEN

ENGAGEREN ZICH OP

NIEUWE MANIEREN MET

ELKAAR EN ONTSTAAN ER

NIEUWE VERHOUDINGEN.

IV

HET NIEUWE WEVEN

10 Erfgoed-als-platform: als stadmaken en erfgoedmaken samen optrekken

MARTIJN DE WAAL

‘Het valt niet uit te sluiten’, zo stelden Riemer Knoop en Michiel Schwarz in de eerste publicatie van het Straatwaardenonderzoek, ‘dat erfgoed bij voortschrijdende vermaatschappelijking niet langer meer samenvalt met discrete stukken vastgoed of betekenisvolle plekken, maar veeleer een alles doorsesemende kwaliteit van de leefomgeving wordt.’¹ De twee case studies i’M BINCK en Verhalenhuis Belvédère die we in het vervolgtraject onder de loep hebben genomen boden ons een fraai inzicht in de manier waarop erfgoed en ruimte op het Rotterdamse Katendrecht en de Haagse Binckhorst met elkaar verweven zijn geraakt.

Drie aspecten verdienen daarbij bijzondere aandacht. Om te beginnen is dat de meerzijdige relatie tussen ruimte en erfgoed bij deze initiatieven. i’M BINCK en het Verhalenhuis zijn geen klassieke erfgoedinstellingen die erfgoed inzetten om hun publiek te activeren. Ze zijn ook geen klassieke ontwikkelaars die een gebied op de kaart willen zetten door extra te investeren in erfgoed. Ze zijn te begrijpen als voorbeelden waarin de praktijken van ‘stadmaken’ en ‘erfgoed maken’ bij elkaar komen. Dat vraagt – aspect twee – ook om een verdere verdieping van de praktijken, rollen en verhoudingen tussen actoren, die ontstaat op het kruispunt van erfgoed en ruimte. Het ‘erfgoed als platform’-model dat we in de eerste Straatwaardenpublicatie introduceerden kan helpen om dezen rollen en relaties te verhelderen; omgekeerd helpen beide case studies ook om het model verder uit te diepen. Tot slot staan we stil bij de duurzaamheid van initiatieven op het kruisvlak van erfgoed en ruimte. Hoe kunnen de maatschappelijke, culturele (erfgoed) en economische waarden die rond deze initiatieven ontstaan, geborgd worden?

Stadmaken meets erfgoedmaken

Het is niet lastig om zowel i’M BINCK als het ontstaan van het Verhalenhuis te plaatsen in een bredere ontwikkeling van collaboratief stadmaken, *hackable citymaking* of *sustainist placemaking*. Dergelijke termen verwijzen naar

de opkomst van initiatieven die zich inzetten om de leefomgeving op een democratische, inclusieve manier te ontwikkelen en zijn daarbij sterk gedreven door maatschappelijke doelstellingen. Franke, Lammers en Reijndorp zien daarin een vorm van zelforganisatie die te begrijpen is als een nieuwe manier waarop het maatschappelijke middenveld zich organiseert. Niet volgens de klassieke, op zuilen gebaseerde instituties die zich richten op domeinen als arbeid (vakbonden) of wonen (woningbouwverenigingen), maar in veel flexibelere, soms ook tijdelijke coalities, zoals burgerinitiatieven, coöperaties, sociale ondernemingen of collectieven die worden aangejaagd door ‘urban curators’. Daarbij gaat het niet zozeer om het overwinnen van de tegenstelling tussen top-down en bottom-up, of tussen overheid en burger, zo stellen de auteurs van *Het nieuwe stadmaken*, maar ‘vooral om het terugwinnen van de macht over de

² Franke et al., *Het nieuwe stad maken* 2015; Van den Berg, *Stedelingen veranderen de stad* 2013; De Waal et al., *Hackable City* 2018; Schwarz, *Sustainist Lexicon* 2016. vermarkte maatschappelijke terreinen² – een proces dat we in dit onderzoek ook wel aanduiden met *commoning*.

³ Zo is het doel van i’M BINCK om de Binckhorst vanuit de gemeenschap zelf te ontwikkelen tot een ‘krachtig gebied waar duurzame meerwaarde wordt gecreëerd.’³ Op vergelijkbare wijze heeft Verhalenhuis Belvédère als doel om ‘het geluk van mensen te bevorderen en zo te werken aan een meer betrokken stad en samenleving, ‘waarbij geluk wordt geïnterpreteerd als zowel het ontwikkelen van talenten en krachten van stedelingen, als het hebben van sociale verbindingen met anderen.’⁴

Erfgoed speelt in beide initiatieven een bijzondere rol: niet als doel op zichzelf maar als een verzameling betekenissen die verbindend werkt en richting geeft aan de maatschappelijke praktijken. Wat het complex maakt is dat die betekenissen niet vooraf gegeven zijn of extern kunnen worden bepaald, maar dat ze juist ontstaan in het proces van stadmaken. Het uitwisselen van verhalen – en daarmee het levend houden van immaterieel erfgoed – vormt bij Verhalenhuis Belvédère een centrale spil. Maar het is geen doel op zichzelf. Waar het bij Belvédère om draait is het zichtbaar maken van gemeenschappen, deze met elkaar in contact te brengen en hun leden te helpen bij het ontwikkelen van hun talenten. Door het delen van persoonlijke ervaringen en verhalen ontstaan er steeds nieuwe collectieve betekenissen die als ‘immaterieel erfgoed’ aangemerkt kunnen worden. In de Binckhorst is al werkende een aantal kernwaarden vastgesteld, zoals het ambachtelijke en industriële karakter van het gebied en de relatie met het water. Dat zijn geen statische waarden die volgens de betrokkenen gemusealiseerd moeten worden; eerder geven ze richting aan een gewenste ontwikkelingen: vanuit het ambachtelijke karakter wordt aandacht voor 3D-printen en de circulaire maakeconomie bepleit.

Zowel i’M BINCK als het Verhalenhuis zijn daarmee voorbeelden van wat wel ‘vermaatschappelijking van erfgoed’ wordt genoemd. Daarmee wordt bedoeld dat wat erfgoed is niet valt te bepalen aan de hand van objectieve

wetenschappelijke criteria, vastgesteld door experts. In plaats daarvan worden de discussies over wat nu wel en niet als erfgoed wordt ervaren, gevoerd in allerlei maatschappelijke domeinen. We spreken in het Straatwaardenonderzoek analoog aan stadmaken ook wel van erfgoedmaken. Erfgoed maken is, benadrukten we al eerder, een werkwoord. Het is een actief en collaboratief proces dat niet vanzelf verloopt maar onderhouden moet worden. Tegelijkertijd is er in beide voorbeelden sprake van een omgekeerde ontwikkeling: 'de vererfgoedisering van het maatschappelijke'. Erfgoedwaarden spelen een belangrijke katalyserende en verbindende rol in maatschappelijke praktijken als stadmaken. Het is juist de combinatie van stadmaken en erfgoedmaken die beide initiatieven krachtig maakt.

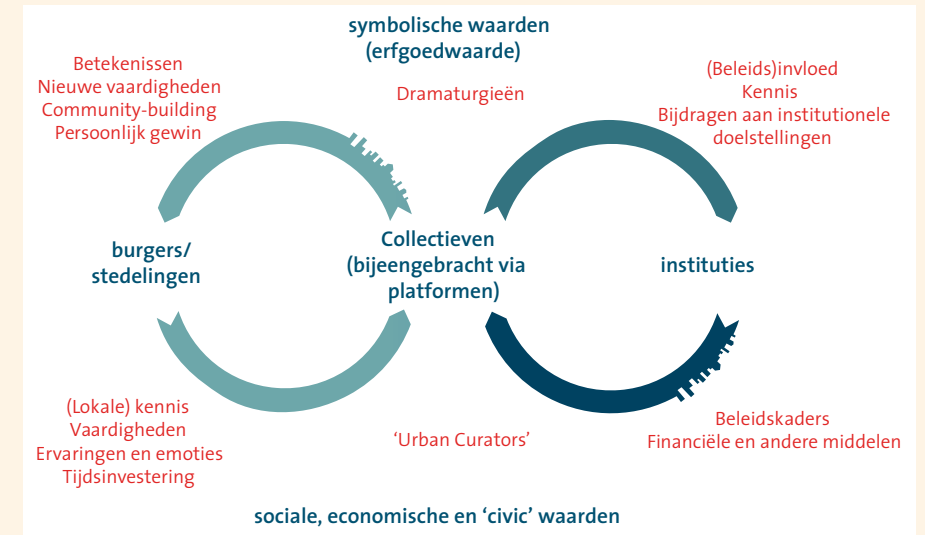
Erfgoed-als-Platform

Precies de vermenging van stadmaken en erfgoedmaken maakt het ook lastig beide initiatieven te plaatsen in traditionele categorieën. De activiteiten van het Verhalenhuis en i'm BINCK zijn eerder voorbeelden van wat wij in de eerdere Straatwaardenpublicatie 'erfgoed als platform' noemden: 'het ontwerp van symbolische settings en narratieven (dramaturgieën) die burgers uitnodigen bij elkaar te komen rond een gedeelde of omstreden verzameling betekenissen en hen laat samenwerken aan een maatschappelijk of cultureel doel of thema, waarbij tegelijkertijd weer nieuwe gedeelde ervaringen en betekenissen ontstaan.'⁵

⁵ Martijn de Waal, 'Heritage as Platform', in *Straatwaarden* 2017, 116-132.

Het erfgoed-als-platform-model is – niet toevalligerwijze – gebaseerd op het Hackable City-project dat processen van collaboratief stadmaken onderzocht. Waar we ons in de vorige fase van het Straatwaardenproject afvroegen hoe traditionele erfgoedinstellingen kunnen inspelen op de gesignaleerde ontwikkelingen, vertrokken we in deze fase van het onderzoek juist vanuit de maatschappelijk gedreven initiatieven. Wanneer we zo aan de hand van de casussen i'm BINCK en Verhalenhuis opnieuw naar het model kijken, kunnen we een aantal aanvullingen maken.

Vertrekpunt van het model (p. 83) zijn de collectieven die tussen de twee cirkels in gevormd worden, dan wel rond platforms ontstaan. De term 'platform' kan daarbij op verschillende schaalniveaus worden begrepen. In enge zin is een platform het podium waarop een groep betrokkenen tijdelijk bij elkaar komt: een tentoonstelling, een zaaltje, een website, een festival. In bredere zin is een platform ook de meer structurele organisatievorm die achter het organiseren van bijeenkomsten schuilt. In die zin zijn zowel i'm BINCK als het Verhalenhuis te begrijpen als platformorganisaties. Hun kracht schuilt in het organiseren van een 'open programmering', een reeks events of bijeenkomsten waar betrokkenen bij elkaar komen en een podium krijgen om met elkaar van gedachten te wisselen, verhalen te vertellen, van elkaar te leren, een gezamenlijke agenda op te stellen, etc. De vorm van dergelijke bijeenkomsten of uitwisselingsprocessen hebben we eerder aangeduid als dramaturgieën: 'het

Figuur 1. Erfgoed-als-platform, gebaseerd op het 'Hackable City Model' voor collaboratief stadmaken (De Waal et al. 2018).⁶ Lokale actoren (burgers, ondernemers, gebruikers) organiseren zich via platforms in collectieven. Deze platforms worden aangejaagd door 'urban curators' die daarbij gebruik maken van

⁶ De Waal et al., *Hackable City* 2018.

ensceneren van settings en narratieven; het regisseren van gebeurtenissen in tijd en ruimte, die uitnodigen tot collectief handelen.⁷ De theatrale metafoor is zeer bruikbaar omdat deze de nadruk legt op de noodzaak van een encenering. Ruimtelijk gaat het om het creëren van een speciale setting en stemming die een sfeer opwekt waarin bezoekers zich thuis voelen, aangemoedigd worden om samen te werken of juist uit hun comfort zone worden gehaald. Timeerel gaat het daarbij om het creëren van een bepaald verloop van activiteiten, volgens een script of spanningsboog. En vanuit een handelingsperspectief gaat het om het ontwerpen van protocollen en invullen van specifieke rollen die nodig zijn om de ervaring tot stand te brengen.

⁷ Ibidem.

De Volkskeuken van Verhalenhuis Belvédère is een mooi voorbeeld van zo'n dramaturgie, waarin bezoekers elkaar in de setting van een keuken verhalen vertellen. Het bereiden van de maaltijd biedt houvast en speelt ook een centrale rol in de organisatie van het tijdsverloop. Een of meer van de deelnemers heeft daarbij een centrale rol als verhalenverteller. Zo'n dramaturgie ontstaat niet spontaan, er is ook een duidelijke rol voor de platformorganisatie – al blijft die tijdens het event nadrukkelijk op de achtergrond. De initiatiefnemers van het Verhalenhuis spreken ook wel over 'onzichtbaar regisseren'. Dat proces bestaat onder meer uit het vertrouwen schenken aan bezoekers van het Verhalenhuis om zich aan te melden als kok en spreker, hen begeleiden in de manier waarop ze hun verhaal vertellen, en op de avond zelf als gastheer optreden zodat iedereen zich op zijn gemak voelt. Op soortgelijke manier ziet Sabrina Lindeman,

8 een van de initiatienemers van I'M BINCK, haar rol als die van een 'urban curator' – iemand die vanuit een specifiek raamwerk (het maatschappelijke doel) mensen bij elkaar brengt en processen opstart.⁸
Beer et al., *Urban curators* 2015.

Op het platform komen zo tijdens het verloop van de dramaturgieën twee kaders bij elkaar. Enerzijds de sociale, maatschappelijke en economische waarden (benoemd aan de onderkant in het schema), die het beoogde doel van stadmakersinitiatieven vormen; anderzijds de symbolische waarden rond onder meer erfgoed, die betekenis geven en verbinding mogelijk maken – de uitkomsten van het erfgoedmaken.

Aan de linkerkant van het schema staan de deelnemers aan de platformactiviteiten: de burgers, stedelingen of inwoners die op het platform bij elkaar komen. Die dragen enerzijds bij aan het creëren van maatschappelijke en symbolische waarden, en delen tegelijkertijd in de opbrengst ervan. Kijken we opnieuw naar I'M BINCK en het Verhalenhuis dan zien we dat de relatie tussen collectieven die zich vormen rond platforms enerzijds en de 'citizens' anderzijds complexer is dan het schema doet vermoeden. Beide initiatieven zijn niet te begrijpen als eenduidige verzamelingen burgers die gezamenlijk een afgebakend collectief vormen. Het Verhalenhuis biedt een platform aan uiteenlopende collectieven. Enerzijds speelt het een rol in de vorming van deze collectieven, want juist door groepen een podium te bieden voelen die zich (h)erkend en dat versterkt het gevoel deel uit te maken van een collectief. De dramaturgie van de fototentoonstelling speelde daarin bijvoorbeeld een belangrijke rol. De foto's maakten collectieven zichtbaar en bestendigden daarmee hun bestaan. Anderzijds werden die verschillende groepen ook voor elkaar zichtbaar in de tentoonstelling, de publicatie en de events die daaromheen werden georganiseerd. Zo biedt het Verhalenhuis een 'thuis' aan uiteenlopende groepen. Tegelijkertijd is het doel ook om nieuwe verbindingen tussen burgers uit uiteenlopende collectieven te leggen. Daarmee is het Verhalenhuis ook een publiek domein waarin ontmoeting tussen groepen plaatsvindt, waardoor weer een nieuw publiek ontstaat.

Aan de rechterkant van het schema staan instituties die kaders scheppen voor platformactiviteiten, of daarin een sturende, ondersteunende of bekrachtigende rol kunnen spelen, zowel in positieve als in negatieve zin. Die instituties zijn er ook weer in verschillende vormen en maten. Politieke instituties spelen in het stadmaakproces een belangrijke rol. Daar wordt uiteindelijk op democratische manier een visie op bijvoorbeeld gebiedsontwikkeling vastgesteld, en worden middelen beschikbaar gesteld. Een van de rollen die stadmakerscollectieven vervullen is dan ook het voeren van een lobby. Zo stelde I'M BINCK een manifest met Kernwaarden voor de Binckhorst op in aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen, waarop de gemeenteraad een motie aannam om die Kernwaarden als leidraad mee te nemen in de planontwikkeling voor het gebied.⁹ Ook instituties

⁹ <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/5837075/4/HSP>.

op het gebied van erfgoed kunnen een rol spelen in relatie tot platformen. Enerzijds kunnen ze vanuit hun eigen missie een bijdrage leveren aan de platformactiviteiten. Zo werkt het Verhalenhuis samen met het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Rijswijk.¹⁰ Met materiaal uit de rijkscollectie worden tentoonstellingen georganiseerd rondom thema's die voortkomen uit de bijeenkomsten in het Verhalenhuis. Elders in deze publicatie beschrijft Karin Westerink de bijdrage die erfgoedinstellingen kunnen leveren aan maatschappelijke opgaven zoals de energietransitie. Vanuit hun expertise kunnen instellingen een bijdrage leveren aan de symbolische waardencreatie die op erfgoedplatforms plaatsvindt als onderdeel van het proces van maatschappelijke waardencreatie. Dat kan tweerichtingsverkeer zijn. Enerzijds kunnen instituties objecten en kennis van het verleden inbrengen in uiteenlopende dramaturgieën. Anderzijds kunnen zij ook de symbolische waarden die in die dramaturgieën ontstaan bekrachtigen of ondersteunen, bijvoorbeeld door gericht vervolgonderzoek te doen en thema's verder uit te werken, of door thema's en verhalen die naar voren komen weer onderdeel te maken van het eigen archief en onderzoeksagenda.

¹⁰ Marlherbe, *Magie van het Verhalenhuis* 2019, 43-46.

Making sustainist platforms sustainable

We kunnen platformorganisaties als I'M BINCK en Verhalenhuis Belvédère zo begrijpen als initiatieven die collectieven organiseren rondom gemeenschappelijke doelen en maatschappelijke waarden die daar worden vertaald naar strategieën, die weer vorm krijgen in specifieke dramaturgieën

Kijken we naar stadmaakcollectieven in bredere zin, dan heeft de manier waarop die zo'n proces doorlopen vaak een open eind, zowel wat betreft de deelnemers als met betrekking tot de uitkomsten. Concrete agenda's en doelstellingen worden al doende geformuleerd en vertaald in concrete projecten, die vaak ook weer iteratief worden uitgevoerd. Daarbij werken ze met wisselende coalities van burgers en andere stakeholders terwijl ze zich ook willen of moeten verhouden tot institutionele partijen als lokale overheden, woningbouwverenigingen en culturele en erfgoedorganisaties.

Dat leidt wel tot de vraag wat dan precies de status is van dergelijke platforms zelf. Ze zijn flexibeler en meer open-ended van karakter dan het traditionele maatschappelijke middenveld, maar om op lange termijn succesvol te zijn zullen ze zich desalniettemin ook zelf moeten organiseren, en misschien wel formaliseren of zelfs institutionaliseren. Het open-ended karakter is voor een groot deel de kracht van platformen, maar het kan ook een zwakke plek zijn. Zeker wanneer de waarden die sustainistische stadmakerscollectieven willen verwezenlijken, botsen met de belangen van commerciële ontwikkelaars.

In hun publicatie over nieuwe stadmakers schetsen Franke, Lammers en Reijndorp een toekomst waarin nieuwe vormen van samenwerking langzaam aan uitgroeien tot nieuwe maatschappelijke instituties en structuren. Wat

onze twee case studies betreft zien we dat de initiatieven een ontwikkeling van institutionalisering doormaken. Zo is Verhalenhuis Belvédère inmiddels opgenomen in het Kunstenplan van de gemeente Rotterdam. Ook I'M BINCK heeft een zekere vorm van institutionalisering doorgemaakt. De organisatie maakt bijvoorbeeld deel uit van een regeling voor Stadslabs van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.

Kijken we echter breder, dan zien we dat veel soortgelijke initiatieven kwetsbaar zijn. Enerzijds omdat bestaande instituties als lokale overheden platformorganisaties niet (h)erkennen als spelers in het veld. En wanneer dat wel het geval is, past de proceslogica van de overheid vaak niet goed bij de flexibele manier van organiseren en de iteratieve manier van werken rond platformen. Anderzijds is er het probleem dat de lokale waarden die via platforms gecreëerd worden zich lastig laten vertalen in een economisch model waarmee de platformorganisatie zichzelf kan onderhouden en verstevigen.

Juist door de combinatie van stadmaken en erfgoedmaken ontstaan lokale coalities die gemeenschappelijk werken aan het creëren van allerlei maatschappelijke waarden, die bij elkaar een wat Joost Beunderman in dit boek noemt *micro-massive* impact kunnen hebben. Daar ligt dan ook de belangrijkste opgave voor een derde fase van het Straatwaardenonderzoek: Hoe kunnen we institutionele organisaties, en hun doelen en frameworks beter afstemmen op de praktijken rond 'erfgoed als platform' zoals we die in dit boek hebben beschreven? Andersom geredeneerd: Hoe kunnen platformen zelf uitgroeien tot nieuwe maatschappelijke structuren, zonder daarbij hun huidige dynamiek te verliezen?

11 Micro-massive: heritage in times of deep transformation

JOOST BEUNDERMAN

The past years of the Straatwaarden programme have both revealed and enabled a dynamic series of experiments in discovering how new heritage practices can make valuable contributions to society in a rapidly changing context. The rich diversity of projects discussed in different ways enable collective sense-making of past, present and future; fostering people's imagination and creativity, including amongst vulnerable groups; forging new discourses about society as well as more local place-based stories; and discovering new forms of agency together to shape places and people's lives.

In this article I'd like to reflect on what this type of experimental collaborative practice means in a broader context. I'll explore why it is so relevant, and also how the frequently small-scale, locally-rooted activities in such heritage practice could be seen as vital ingredients of a much broader societal transition - in the context of growing evidence about environmental collapse and climate breakdown, social inequality, and fundamental political risk. I'll do this from the perspective of my own practice with the London strategic design studio Dark Matter Laboratories. Dark Matter was founded as a team within architecture & strategy practice oo, where I have worked for nearly a decade, in order to respond to what we saw as the growing failure within built environment practice to engage meaningfully with fundamental systemic challenges, whether economic, social or environmental. The article builds on the collaborative work with many of our key partners at home and abroad.¹

The 'relevance gap' in our institutions

At the moment we at Dark Matter are working at various scale levels - both globally and hyperlocally.

On one end of the scale, we work with national or international organisations on a range of strategy projects involving the why, what and how of their work as mission-driven investors in the years ahead within a more and more challenging context. On the other end, we are deeply involved in a range of

¹ I should like here to mention the incredible teams at Impact Hub Birmingham, the UN development programme (UNDP), the European climate community (EIT-Climate KIC) and the Canadian social innovation movement (McConnell Foundation) - we are always inspired by and grateful for their open spirit and for the sense of collective endeavour in our collaborations

rooted experiments in both Birmingham and the Central London Borough of Camden. The key reason why we span this range is to discover and develop a new set of practice models. Societies across the world - and cities in particular - are facing a massive transformation, where interconnected wicked issues are growing in urgency: whether the loneliness and obesity epidemics or the looming onslaught of automation and AI; whether the need for wholesale adaptation of our built environment to a more unpredictable climate or the rapid retreat of large parts of the population onto self-referentially selective notions of truth and news. In the face of such issues we see a growing 'relevance gap' between the complexity of the systemic transformations required and our institutional capacity to frame, understand and act on these issues with a long-term time horizon across governance, investment and

² <https://medium.com/@UNDP Eurasia/7-lessons-3-big-questions-for-the-next-10-years-of-governance-65bbafac662>

democratic agency.² This relevance gap consists of a growing aperture between the all-too incremental, slow progress in our practice versus a rapidly accelerating set of challenges – such as rampant inequality and its impact on social cohesion, growing ranks of forcefully displaced people, the fragmentation of state agency, rapid depletion of the commons and air pollution literally

killing people (hence plausibly needing to be recognised as a new form of ongoing micro-scale violence, a continuous human right infringement for which our governments bear direct co-responsibility).³ This gap - between the emerging reality (strategic risks) and existing practice - is set to grow exponentially; unless, that is, we achieve a major rethink of practice across a host of disciplines, and remake our shared institutions to be fit for the 21st Century.

³ www.theguardian.com/environment/2019/jan/11/ella-kissi-debrah-mother-wins-right-seek-new-inquest-high-court-air-pollution.

The heart of the matter is that our collective capacity to act in the face of our increasingly complex global challenges is under pressure. In many parts of the world, stagnating living standards, growing social inequality, visible economic and environmental injustice and endemic corruption are fuelling a persistent decline in trust in institutions - and arguably not because people have become less trusting but because institutions and their leaders have actually become less trustworthy.⁴ Already, perceived failures of our established institutional infrastructure foster nostalgia and a demand for simple answers, a rise in populism and a diminished appetite in international and multi-actor cooperation just when we need it the most. So how, then, to deal with the IPCC's Special Report on Global Warming, which declares in the starkest possible terms that we have 12 years to fix our addiction to fossil fuels and drastically reduce total carbon emissions?⁵ This implies we need both a new discourse and a new class of solutions, which are multi-actor and collaborative. In particular, rather than assuming that 'big' issues automatically entail 'big' solutions we have to recognise that in the context of uncertainty and rapid change, the

⁴ <http://jericho chambers.com/banality-talking-trust>.

⁵ www.theguardian.com/environment/2018/oct/08/global-warming-must-not-exceed-15c-warns-landmark-un-report.

intentional combination of distributed micro interventions can have massive impact - especially as in many cases we don't know whether 'big,' centralised command-and-control solutions are actually available, viable and likely to be effective to deal with the wicked issues we face. More about this later.

One key domain for this 'micro-massive' approach is cities: they are the lead 'market' of our collective futures, focal places generating both intensively negative impacts (over-consumption and pollution) and dazzlingly promising strategies (innovation and collaboration). It is here that many of our most urgent challenges are deeply felt - and will be ever more so - but their concentration of human, social, cultural and institutional capital also makes them places of opportunity. Cities are pivotal problem owners of many of the fundamental challenges in our biological conditions for flourishing - from food to air pollution. Cities are sites to work on the democratisation of dreams. Cities are sites to imagine, develop and test new human(e) development institutions against the context of the fourth industrial revolution. Cities are sites where the 'boring revolution' of next generation governance and regulatory instruments can be discovered and prototyped. Cities are sites where the shared legitimacy of radical steps to resolving these challenges is already starting to grow. Cities are, in sum, a 'minimum viable' unit where new pathways to change can be discovered and where Micro Massive actions can instigate a great transition in democratic societies.

We would argue that any organisation's future role, utility and *raison d'être* needs to be seen in light of both this existential challenge (the relevance gap) and in meeting this opportunity. This might seem a bold claim, an alienating one perhaps - lots of excellent professionals practicing in a domain like heritage would rather subscribe to the dictum of 'cobbler, stick to your last' - a truism in English as well as in Dutch. I hope to show that this is not necessarily the case - and in any case, such business as usual may actually be more than a little self-indulgent.

Dealing with a scary number

One reason why lies in a scary number. The current investment shortfall in funding for the UN's Sustainable Development Goals is estimated to be \$2.5 trillion per year on average. No single sector or investment stream can plug that gap. Establishing new, distributed collaboration and co-investment pathways - between public, private and civic problem-owners; across differential types of investment - is crucial to overcoming this investment shortfall as well the institutional relevance gap. More broadly, single point interventions will not generate the radical transitions we need. Even at meta-scale, we might successfully counteract climate change whilst still facing mass ecological collapse. Locally, solutions need to be systemic, touching on people's everyday life aspirations whilst also addressing physical change, supply chains, regulation, investment, and the more holistic accounting for multiple outcomes rather

than just for easy-to-measure monetary and economic impacts. In this context, clearly collaborative investment and distributed agency both require building new institutional capabilities. Micro-Massive working means developing the institutional and civic capacity for distributed innovation, and overcoming the many 'collective action problems' to multi-actor working.⁶

The need for experimentation

In my previous essay for the Straatwaarden project, I focussed on the role of platforms - mentioning the Ketelstraatschool in The Hague, Impact Hub Birmingham and London's YMCA amongst

⁷ Joost Beunderman in *Straatwaarden* 2017. others.⁷ Our current work strongly builds on this, and we have

come across many other powerful or promising platforms that enable the collective sensemaking we need as well as the building of intergroup empathy and understanding, prototyping of new solutions and framing of bold experiments - whether Medialab Prado in Madrid or the Metalab initiative in the Promprylad factory in Ivano-Frankivsk, western Ukraine.

What they have in common is that in a time of fundamental uncertainty about our urban futures, they create the diverse and inclusive capacity for experimentation that we urgently need. After all, designing for transition is both multi-stage and multi-levels, it moves forward step by step while engaging multi-levels of government, sectors and communities.⁸ In complex systems, it has never been true that we first know and then act. We first experiment, tentatively, until we understand a bit more about the context to further adapt the course of action, quickly following-up with the next move. As the *Compendium of the Civic Economy* showed, this has for some while now been the essence of civic entrepreneurship: an agile approach based on strong core values, with an open-endedness in planning that starts from a strong entrepreneurial core and business model, but with the flexibility to anticipate and respond to emerging opportunities and needs in the locality. And such opportunities and needs are often hard to predict, but they emerge through deep embeddedness in context and in diverse networks both local and further afield, which enable civic ventures to create remarkably diverse, layered and ever-evolving business models.

Dark matter and the stuff of dreams

The approach we take must address the 'full stack' of institutional and physical complexity in our cities: addressing simultaneously how we finance, regulate, account for, and develop our physical, cultural and human assets to create new system-aware approaches. And this is as much about new models of human

⁹ www.iied.org/inclusive-investment: "Inclusive investment' models include local communities in value chains as producers, suppliers, shareholders, employees or consumers in ways that are both equitable and sustainable and that respond to local and national aspirations." development and building inter-group empathy as it is about open discovery of regulation, inclusive preventative investment models,⁹

⁶ See, e.g., https://ssir.org/articles/entry/collective_impact and www.northcamdenzone.org/blog/launching-learning.

⁸ <https://medium.com/@camerontw/designs-disorders-transition-design-cd53c3ad7d35>

⁹ www.iied.org/inclusive-investment: "Inclusive investment' models include local communities in value chains as producers, suppliers, shareholders, employees or consumers in ways that are both equitable and sustainable and that respond to local and national aspirations."

distributed physical infrastructures and smart contracting agreements: we need to focus both on the 'dark matter' of institutional change, and 'the stuff of dreams': people's everyday aspirations, newly imagined possibilities, the bold visions of start-ups and scientists. Designing 'diagonally' (in a distributed manner, across sectoral siloes and with diverse groups collaborating) across that spectrum will be paramount to encourage new modalities of innovation, prototyping, shared learning and implementation.

And this is where, in the theory of change that Dark Matter and our many collaborators are exploring, heritage would come in. Heritage-as-platform, as conversation starter, as 'commoning', as place for collective sense-making and for articulating fears hopes and dreams - fundamentally, as activating civic practice that can accommodate emergence and uncertainty... that is where heritage - and the cultural sphere writ large - comes in. As ever, there's inspiration everywhere: the Creative Resistance practices at Impact Hub Birmingham that foreground the incredible talent amongst the city's massively diverse communities as well as providing a platform for challenging conversations;¹⁰ or London's Company Drinks, initiated by Kathrin Böhm, which links the history of East Londoners 'going hop picking' in Kent to the formation of a new community enterprise, bringing people together across generations and backgrounds to pick fruit, process it and produce drinks (as well as skills and new routes towards greater community self-confidence) in east London today.¹¹ In doing what they do best, such 'living heritage' sites, practices and practitioners can provide many starting points for the type of experiments we require to find our way forwards.

If connected within an intentional portfolio of experiments, which provides structured learning and insight into options for larger-scale transition pathways, this deeply embedded, 'micro' starting point can point the way to the possible futures we need to explore - a theory that is increasingly embraced by UNDP and EIT Climate-Kic amongst others.¹²

This way of working has never been more important than now. Given the scale of the transition and uncertainty we face, business as usual is increasingly incoherent. While it might be easy to dismiss experiments for being merely temporary and small scale, we should not underestimate the power of the near future in influencing what comes

next.¹³ We need to use collaborative, action-led research tools and propositional methods that enable people to engage with possible futures, allow for experimentation and space to fail safely. The approach we take must enable us to formulate a series of coherent prototypes that resonate with people and that are deliverable as probes to learn about possible futures, and that together enable all of us to make sense of the fundamental choices ahead of us - and forge a path towards the micro-massive transformation we so urgently need.

¹⁰ <https://birmingham.impacthub.net/mission/creative-resistance>.

¹² See, e.g., www.climate-kic.org/wp-content/uploads/2019/02/20190201-ClimateKic-Brochure-Final_nospreads.pdf and <https://medium.com/@acclabs/acceleration-labs-the-challenge-of-engaging-the-mothership-a28a7ff1964f> and <https://medium.com/@UNDP Eurasia/city-experiment-fund-the-system-transformation-our-cities-need-32e3f2ef13e8>.

¹¹ <http://companydrinks.info/about>.

¹³ http://eprints.lse.ac.uk/51107/1/Tonkiss_Austerity%20urbanism_2018.pdf.

12 Toekomstontwerpen

RIEMER KNOOP & MICHEL SCHWARZ

In de loop van ons onderzoek hebben we veel van het beleidsterrein van wat ‘erfgoed en ruimte’ heette onder de loep genomen. In de eerste fase lieten we zien hoe in een tijd van bottom-up, participatie en sociaal duurzame kwaliteiten in de leefomgeving een nieuw speelveld is ontstaan bij de omgang met erfgoed. Meer maatschappelijke spelers mengen zich in de vormgeving van de stedelijke omgeving waar veel erfgoed zijn betekenis krijgt. In die context markeerden we eerder de opkomst van nieuw maatschappelijke praktijken waarbij processen van plekmaken en wat we erfgoedmaken zijn gaan noemen, met elkaar verweven raakten. Met die verwevenheid als nieuwe realiteit bepleitten wij (*Straatwaarden* 2017) een nieuw handelingsperspectief voor erfgoedmaken, namelijk als collectief ontwerpproces, met een grotere rol voor sociale gemeenschappen (civic communities) en nieuwe, bijbehorende vormen van engagement.

In de tweede fase van het onderzoek, waar dit boek een weerslag van is, plaatsten we het begrip erfgoedmaken in de context van een stadmakersperspectief. In plaats van te kijken naar ‘vermaatschappelijking’ van ontwikkelingen op erfgoedgebied zoals we eerder deden, onderzochten we nu het omgekeerde. We startten vanuit maatschappelijke situaties in de stedelijke omgeving, waar erfgoedwaarden en sociale kwaliteiten een factor van betekenis zijn in de vormgeving van de leefomgeving.¹ We kozen daarbij een onorthodoxe benadering door eerst zelf positie in te nemen, om vervolgens het veranderende speelveld van stadmaken en erfgoedvorming te betreden.

Vanuit de overtuiging dat in dat speelveld de praktijk vooruitloopt op de theorie engageerden we ons met twee praktijksituaties: Verhalenhuis Belvédère en Stadslab Binckhorst. De inzet was om in dialoog de *communities of practice* daar

in kaart te brengen en inzicht te krijgen in vormen van engagement die daar aan de orde zijn. We organiseerden in de loop van twee jaar een tiental werkateliers, presentaties en workshops, wat ons een massa aan gelaagde informatie opleverde. Met de documentatie daarvan in *thick data* en *thick descriptions*²

² Madsjberg, Sensemaking 2017.

hebben we een aantal patronen in het lokale weefsel ontwaard op de crossovers tussen stadmaken en erfgoedmaken. De twee praktijksituaties beschouwen we als exemplarisch voor een bepaald soort nieuwe vormen van engagement en betekenisgeving aan (erfgoed)waarden. Met een sociaal duurzaam, sustainistisch perspectief als conceptueel kader zijn we het weefsel van die patronen gaan ontrafelen. De resulterende acht weefdraden gebruikten we om kernissues mee te benoemen in de dynamiek van erfgoedvorming in de leefomgeving.

Onze weefdraden zijn deels analytisch en deels normatief, een tweeslag die past bij onze geëngageerde stellingname. Analytisch, omdat we issues markeren die vanuit onderzoek en reflectie van betekenis zijn; normatief, omdat we juist die issues selecteren die vanuit ons perspectief op de maatschappelijke agenda moeten staan. Wanneer we daarover langs de lijnen van onze schering en inslag nadenken, wordt duidelijk dat we het hebben over fundamentele verschuivingen. En wel in drie opzichten: in de plaats en betekenis van erfgoed in de vormgeving van de (stedelijke) leefomgeving; in het soort waarderingen dat bij erfgoed als relevant wordt gezien; en in de samenstelling van de participanten op het speelveld. Dan zullen we met andere draden moeten weven, resulterend in een andersoortig stedelijk weefsel, met ruimte voor nieuwe betekenissen voor erfgoed en erfgoedwaarden.

De wevers: nieuwe constellaties

Dit alles is geen idealistische toekomstmuziek. We zouden het Straatwaarden-onderzoek op deze manier niet hebben kunnen uitvoeren wanneer er niet al nieuwe ontluikende praktijken waren geweest. De vermaatschappelijking van erfgoed is al veel langer gaande, tegen de achtergrond van ook een grotere, sustainistische transitie. De geëngageerde processen van stadmaken en betekenisgeving die we zagen in de Binckhorst en bij Verhalenhuis Belvédère noteren we ook elders in het veld – zie de vier observaties in het vorige hoofdstuk uit de wereld van lokale community-initiatieven, musea, monumentenzorg en erfgoedonderwijs. Nieuwe omgangsvormen rond erfgoed in de leefomgeving zijn al zichtbaar, als we maar met de juiste bril en op de juiste plekken kijken.

De initiatiefnemers die we in de voorbeeldsituaties tegenkwamen spelen duidelijk andere rollen dan we gewend zijn bij erfgoed in stedelijke planning en ontwerp. Het zijn social designers, stille regisseurs, ze noemen zich verbinders, netwerkers en ontwikkelaars. En we hoorden getuigenissen uit vier lokale praktijken waar deels ook al zo gewerkt wordt, dat wil zeggen sociaal duurzaam,

participatief en geëngageerd, soms heel expliciet soms wat minder pregnant. De vraag die telkens gesteld wordt, door de buitenwereld maar ook door ons, is wat die nieuwe praktijken betekenen voor de rollen die we kennen, waar we goed in zijn en waarvoor we opleiden – en dan met name voor de rol van de erfgoedprofessional.³

Met de vraag in gedachten wie wat anders zou moeten doen, is het verleidelijk dat voor elk van de traditionele erfgoedspelers in te gaan vullen. Maar dat zou geen recht doen aan een van de belangrijkste inzichten van het Straatwaardenonderzoek. Het is niet alleen het speelveld dat verandert, maar het is vooral het spel *tussen* de spelers. Er ontstaan nieuwe coalities, samenwerkingen en constellaties, waarbij individuele spelers zich anders opstellen en zich anders gaan gedragen. Ook hier is de term ‘vormen van engagement’ op van toepassing: betrokkenen engageren zich op nieuwe manieren met elkaar en er ontstaan nieuwe verhoudingen. Uiteindelijk zal dat ook andere rollen en verantwoordelijkheden opleveren voor de gevestigde spelers, voor lokale overheden, project- en gebiedsontwikkelaars en erfgoedprofessionals.

Bij het verkennen van nieuwe verantwoordelijkheden moeten we ons afvragen wat het betekent om in een nieuw speelveld te opereren. Met een verwijzing naar de opkomst van de digitale cultuur – die voor groepen en instellingen een nieuwe sociale werkelijkheid creëerden – zien we bij dit soort transitie dat die op drie niveaus, of in drie stadia, op de praktijken van organisaties ingrijpen. Aanvankelijk werden bij de digitalisering van de cultuur (eCultuur) dezelfde zaken op digitale wijze gedaan; vervolgens zagen nieuwe, digitale activiteiten, diensten en producten het licht en ontstonden crossovers tussen de bestaande kunst- en mediadisciplines. Op het meest radicale niveau losten die kokers deels op en maakten plaats voor nieuwe spelers en uiteindelijk een geheel nieuw spel (sociale media, streaming on demand, longtail-providers als Amazon, Google Arts & Culture, platforms). Een soortgelijke dynamiek zien we in het speelveld van erfgoed en ruimte. Spelers gaan oude dingen anders doen, nieuwe dingen doen en op geheel nieuwe manieren omgaan met ontwikkelingen.

Collectives en coalities

Het Straatwaardenproject heeft laten zien dat we nieuwe modellen nodig hebben om de dynamiek van erfgoedmaken in de leefomgeving te kunnen begrijpen. Met de oude modellen van afzonderlijke ‘stakeholders’ die vanuit hun traditionele posities en rollen blijven handelen, kunnen we nieuwe praktijkvormen die we beschreven niet goed plaatsen. We komen niet verder wanneer we slechts de traditionele hokjes anders gaan inkleuren in situaties waar de nieuwe vormen en dynamiek van erfgoedmaken juist buiten en tussen de lijntjes plaatsvindt.

³
Vanaf eind 2016 is dat met name gedaan door Platform Voer, zie www.platformvoer.nl/manager-mediator-kennisverstrekker-of-initiator/, uitmondend in een belangwekkend pamflet <https://werkplaatserfgoed.nl/nieuwe-rol-van-de-erfgoedprofessional>.

In het Straatwaarden onderzoek hebben we met het idee van ‘erfgoed als platform’ een voorzet gedaan om de nieuwe constellaties en nieuwe engagementen tussen spelers te duiden. Platforms waar verschillende spelers iets inbrengen en waar posities in elkaar kunnen overvloeien bieden een vorm om partijen die traditioneel tegenover elkaar staan als het ware gezamenlijk te laten optrekken. In beide door ons onderzochte situaties was dat een kernelement. Martijn de Waal (in *Straatwaarden* 2017 en hierboven) stelt een dynamisch waarden- (en rollen) model voor waarbij *collectives* in het centrum staan (Fig. op p. 83). Zoals we het in onze eerste publicatie verwoordden, gaat het daarbij om verschillende ‘publieken’ en gemeenschappen die collectief, of in ieder geval in interactie, erfgoedplekken vormgeven. In dit boek spelen *collectives*, zoals platforms, mogelijk een nog belangrijker rol, omdat ze het gremium zijn waar de verbindingen tussen plekmaken en erfgoedmaken ontstaan en collaboratief worden vormgegeven.

We beginnen pas net een beeld te krijgen van hoe *collectives*, platforms en lokale netwerken zich vormen, uit individuen, communities en andere organisaties. In deze studie hebben we gezien wat de kracht daarvan kan zijn bij socialdesign-initiatieven als I'M BINCK en The Beach (zie Hoofdstuk 6) en in zekere zin ook Verhalenhuis Belvédère. Maar er zijn en er komen er vast veel meer. In De Waals visie zijn *collectives* essentieel voor het op een 21ste-eeuwse manier realiseren van gemeenschappelijke waarden – en erfgoed kan daarvoor zowel middel als doel zijn (en ook een terloops ontwikkeld bijproduct).

⁴
De presentatie door Amsterdamse wethouder Groot Wassink van de stedelijke ‘Agenda Democratisering’ in Pakhuis de Zwijger op 26 maart 2019 was een onverhuld pleidooi voor het gunnen van initiatief aan *collectives* <https://dezwijger.nl/programma/cooperatief-amsterdam>.

Juist nu bestaande institutionele kaders en governancemodellen ter discussie staan, kunnen *collectives* een constructieve rol spelen in het nieuwe spanningsveld tussen overheid en samenleving,⁴ op zowel stadmaakterrein als op erfgoedgebied – die zoals we zagen in elkaars verlengde liggen. Omdat er nog weinig ervaring is loont het de moeite te experimenteren met hoe ze eruit zouden kunnen zien en hoe ze zich optimaal verhouden tot de formele (wettelijk) erfgoedzorgers en hun regimes. Het kernpunt is dat in een dergelijk proces van *collectief* opereren, bijvoorbeeld in platforms, de rollen en verantwoordelijkheden van spelers die daarin participeren zelf van karakter en positie veranderen. Met andere woorden: als gevolg van de nieuwe constellaties transformeren de medespelers zelf.

Vanuit sustainistisch perspectief zijn het vooral *communities*, opgevat als bestaande gemeenschappen, veelal gelokaliseerd, die het spel en het spelverloop doen veranderen. In de nieuwe constellaties rond erfgoedmaken zoals we die hier hebben gepresenteerd zijn de lokale gemeenschappen wellicht de belangrijkste drager, eigenaar en gebruiker van het ruimtelijke tapijt waarop erfgoedwaarden zich manifesteren. Het groeiende belang van community-driven civic initiatieven zien we overigens op veel maatschappelijke terreinen, zoals de bijdrage van Joost Beunderman hierboven duidelijk

maakt. Civic communities moeten zich gesteund weten door twee inzichten: enerzijds de maatschappelijke transitie richting majeure vernieuwing van hoe partijen met elkaar omgaan (zoals in de Omgevingswet), anderzijds het feit dat juist communities en lokale initiatieven een bijdrage kunnen leveren aan maatschappelijke vragen waar de overheid geen antwoord (meer) op heeft. Ze hebben dus een recht eerder dan een uitnodiging zich tot erfgoedvraagstukken te verhouden, in de zin van duurzame omgevingskwaliteiten. Communities zouden in het zich toe-eigenen van dat recht empowered moeten worden.

(In het erfgoed domein is de toetreding, door Nederland, tot het Verdrag van Faro waar erfgoed nadrukkelijk aan gemeenschappen wordt gerelateerd, een vingerwijzing in dezelfde richting.⁵) Een voorwaarde voor succes lijkt ons wel dat spelers afzien van een enkelvoudige belangenbehartiging en ruimte laten aan meervoudige posities en derhalve alert zijn op de kwaliteit van het proces en het soms additionele karakter van hun eigen kennis en ervaring. Ook hoeven conflicten door inzet van tools om meerstemmigheid in de praktijk te laten

⁶ Zie Emotienetwerken (Rana et al. 2017). werken niet vermeden te worden, maar kunnen juist omarmd worden.⁶

Andere spelers, zowel *overheden* als bijvoorbeeld *gebiedsontwikkelaars*, zullen bereid moeten zijn om macht, verantwoordelijkheden – en budget – te delen. Ze zullen ruimte moeten maken voor communities

⁸ In de gemeente Westerveld sluit omgang met erfgoed aan op de boermarkte (een meent).

en collectives om samenwerking realiseren, willen ze betrokkenheid, inclusiviteit en sociale duurzaamheid gerealiseerd zien.⁷ Wat betreft nieuwe rollen laten kleine voorbeelden zien hoe een lokale overheid meent-initiatieven kan stimuleren.⁸ Voor overheden, die op erfgoedgebied in een lange traditie van eigenaar, spelverdeler en scheidsrechter staan, zijn de veranderingen groot.⁹ Ze zullen meer medespeler worden in het nieuwe speelveld, waarbij ze ook nieuwe rollen krijgen als facilitator, curator of dramaturg van het proces. Soms betekent dat dat ze een meer passieve rol moeten vervullen en ruimte moeten maken voor andere spelers. Er blijven kaderstellende verantwoordelijkheden, zoals het borgen van relevante expertises in het traditionele erfgoed veld, die waarschijnlijk zullen blijven,¹⁰ al is ook hier de vraag in hoeverre er niet meer ruimte moet komen voor participatieve en open processen. En hoe ziet 'lokaal erfgoed' eruit wanneer dat geen afgeleide is van nationale logica en governance, maar optimaal aansluit bij lokale werkelijkheden en waarden? Gegeven de rol van lokale spelers (zoals we die zagen in de twee onderzochte situaties) zullen lokale

⁹ Raad voor de Leefomgeving: 'Zodoende kan een nieuwe vorm van erfgoedzorg ontstaan, één die op uitnodiging van bewoners en ondernemers werkt, niet in opdracht van overheid en erfgoedsector' (Janssen en Beunen, *De burger als erfgenaam* 2012).

⁵ 'Nieuw visie cultuurbeleid', kamerbrief Minister van ocw, 19 oktober 2018. Het Verdrag van Faro over de waarde van cultureel erfgoed voor de samenleving, 2005: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-32820-274.html>.

⁷ In het kader van de komende Omgevingswet: <http://romagazine.nl/omgevingswet-eenvoudig-beter/15424>. Zie Knoop, *Omdenken van de leefomgeving* 2019.

¹⁰ Raad voor Cultuur, *Advies Tekort van het teveel* 2005, passim.

overheden en partijen op het niveau van stad, buurt en wijk nieuwe vormen moeten zoeken bij het inweven van erfgoedwaarden in de leefomgeving. Het kan heel goed dat lokale overheden het voortouw gaan nemen bij de overgang naar nieuwe praktijken en dat de nationale overheid daarop in moet gaan spelen, in plaats van andersom, zoals tot nu toe het geval was.

De komst van nieuwe constellaties, coalities en institutionele vormen als platforms, roept ook vragen op over wat de positie wordt van *erfgoedprofessionals*, bijvoorbeeld in monumentenzorg. In wat wij de 'vaste'

¹¹ Ook curated decay hoort tot de mogelijkheden, zie Desilvey 2017 (<https://heritage-futures.org/people/caitlin-desilvey/en> en www.upress.umn.edu/book-division/books/curated-decay).

fase van erfgoedprocessen hebben genoemd, blijven erfgoedexperts en materiedeskundigheden onmisbaar voor identificatie en – eventuele¹¹ – instandhouding van erfgoed. Maar in het nieuwe spel zullen ze eerder dienend zijn dan bepalend. Bij vragen over omgevingskwaliteit zijn het partners. Als erfgoedadviseurs bij de overheid zitten ze nog vaak in een spagaat. De samenleving verwacht van hen daadkrachtig 'redden' van bedreigd erfgoed, objectgericht

en aan de achterkant van het proces, terwijl ze zichzelf effectiever vinden aan de voorkant (wet- en regelgeving, langetermijnvisies en convenanten). Bij maatschappelijke processen van erfgoedmaken zullen de werkzaamheden van de institutionele erfgoedprofessionals van aard veranderen en meer gericht worden op het faciliteren van de relatie tussen gebied, object en materie enerzijds en samenleving, beleving, waardering en toe-eigening anderzijds. Maar ook hier zijn ze niet de enige experts in het speelveld. Andere partijen, zoals lokale communities en andere betrokkenen of belanghebbenden, zijn evengoed (ervarings-)deskundigen en hebben recht hun overwegingen in het proces van erfgoedmaken in te brengen. Wellicht dat de erfgoedprofessionals zich met hun expertise kunnen inzetten als moderator of curator van het proces en van daaruit bijdragen aan de vormgeving van erfgoed in de leefomgeving.¹²

¹² Westberg Gabriel en Jensen, *Who's the expert?* 2017, 94. Het 'liefdevol begeleiden van transformaties' (Sijmons et al., *Lusthof Den Haag* 2003, 54) maakt dan plaats voor 'cureren' (*curating*), opgevat als sturen en uitlokken van betekenisvolle antwoorden.

De nieuwe weefsels

De vraag die blijft: Wat voor constellaties gaan spelers met elkaar vormen in onze nieuwe tijd van erfgoedmaken? Met de acht weefdraden die we benoemen hebben we nieuwe erfgoedengagementen willen duiden. Wanneer die zich

¹³ In het programma MeeMaakPodia van het Fonds voor Cultuurparticipatie 2018 blijkt dat de switch van product naar proces voor traditionele waarnemers en beoordelaars lastig is: 'De core business verschuift van kaartjes verkopen naar connecties maken met mensen.' (Marjolein de Boer) www.cultuurparticipatie.nl/magazine/begeleidingstraject-voor-meemaakpodia.

doorontwikkelen moeten conventionele benaderingen van erfgoedbeheer en -beleid meebewegen. Vanuit de twee praktijk situaties hebben we laten zien hoe zich nieuwe coalities vormden die in interactie gemeenschappelijke waarden lieten ontstaan, terwijl er tegelijkertijd waardengedreven processen van stadmaken zichtbaar werden. Naarmate erfgoedwaarden nauwer verweven raken met maatschappelijke (gebieds) kwaliteiten, des te nauwer zal de betekenis van erfgoed in de leefomgeving gerelateerd worden aan het karakter van dat collectieve maakproces.¹³

Met het Straatwaardenonderzoek hebben we willen laten zien dat de perspectiefverschuiving van erfgoed-vinden naar erfgoedmaken naast een grotere rol voor sociale gemeenschappen (civic communities) ook nieuwe vormen van engagement met zich mee brengt. De zoektocht naar voorwaarden voor meerstemmigheid en engagement – beter nog: voor de actieve verwoeging ervan, het engageren – vormt de kern van de opgave die we in dit boek hebben opgepakt. Wat zijn de kenmerken van engagement in de nieuwe constellaties? Welke vormen van engageren zijn relevant in de context van erfgoedvorming in de leefomgeving? Wanneer gaat inspreken over in medebepalen of co-creatie en hoe doen we dat?

Door het idee van erfgoedmaken te herformuleren als sociaal ontwerpproces kunnen we dat spiegelen aan ervaringen in het ruimtelijk en stedelijk ontwerp, in het bijzonder in de praktijken van stadmaken. Daar is de rol voor civic communities al groter dan bij de klassieke stadsplanning en stedenbouw. De analogie tussen stadmaken/plekmaken en erfgoedmaken stelde ons in staat om maatschappelijke erfgoedkwesities binnen het ontwerpen van de leefomgeving te plaatsen. De notie van het op collectieve wijze en in interactie met elkaar ‘maken van de stad’ sluit ook aan bij het stadsociologische begrip ‘stedelijk weefsel’. Zo presenteren we zowel stadmaken als erfgoedmaken als een proces van weven. De vraag wordt dan wat de kenmerken van het nieuwe weefsel zijn en welke weefpatronen er achter meerstemmige, meer inclusieve en meer geëngageerde praktijken van erfgoed/stadmaken schuil gaan. Aan het eind van deze publicatie stellen we een viertal criteria voor die in dat verband aandacht verdienen: lokaliteit, tijd, relevantie en gemeenschap.

Lokaliteit. Het is niet toevallig dat onze exemplarische praktijksituaties voorbeelden zijn op lokaal niveau. De waarden, relaties en communities die daarbij centraal stonden hebben vooral – zo niet alleen – betekenis vanwege hun lokale karakter en kwaliteiten van nabijheid. Zie de Binckhorstse kernwaarden die plaatselijk en door lokale betrokkenen zijn ontwikkeld. De waarden en waardencriteria zijn hier niet van hogerhand aangereikt, zoals het geval is in de klassieke erfgoedzorg die vanuit nationale (of internationale) kaders waarden en waardenstellingen aanreikt. Ons perspectief is dan ook een pleidooi om *lokaal erfgoed* te ontwikkelen en te (h)erkennen. Net als in het stadsontwerp en stadmaken is de factor ‘nabijheid’ een belangrijke kwaliteitsfactor bij de betekenisgeving aan erfgoed in de leefomgeving.¹⁴ Nabijheid is een wezenlijke

¹⁴ Zie het lemma ‘Local’ in Schwarz, *Sustainist Lexicon* 2016, 60-75. kwaliteit bij het zich identificeren door mensen en communities met een plek. Vanuit het nationale erfgoedregime bezien bestaat ‘lokaal erfgoed’ echter niet, anders dan als een lokale variant die zijn betekenis ontleent aan zijn bovenlokale bijzonderheid. Een eerste stap in het vergroten van engagement bij erfgoed in de leefomgeving is dan ook om ‘lokaal erfgoed’ betekenis en vorm te geven.¹⁵ Een mogelijke ingang daarbij is de notie van ‘wijkecologie’ in

¹⁵ De uitdaging is volgens Joost Beunderman (Hoofdstuk 11) om een werkbare verbinding te maken tussen ‘micro-interventies’ en mega- (massive) maatschappelijke vragen.

sustainistdesignpraktijken, waarbij vanuit het sociale ecosysteem op wijkniveau wordt gekeken naar de vormgeving van de leefomgeving (zie de bijdrage van Krabbendam hierboven, Hoofdstuk 6).

Tijd. De trajecten waar Verhalenhuis Belvédère en Binckhorst zich in bevinden zijn geen rechtlijnige processen van planning. Het zijn complexe gehelen van relatieontwikkeling, interactie en onderweg bijsturen, die evident niet in een korte tijd gerealiseerd kunnen worden, sterker nog, die volgens betrokkenen nooit af zijn. Ze worden gekenmerkt door een organische en langzame dynamiek. Er wordt in en met gemeenschappen ontwikkeld, waarbij er slechts op een lichte manier sprake is van centrale regie. Het succes van betrokkenheid en toe-eigening door communities is alleen mogelijk met langzame vormen van ontwerpen, die tijdens de gesprekken met de initiatiefnemers wel ‘soft design’ werden genoemd. Misschien is dat wel een algemeen geldende uitkomst. Het gevolg van langzame vormen van plekmaken lijkt in elk geval te zijn dat het langere tijdspad ook bijdraagt aan meer bestendigheid en verduurzaming van initiatieven.¹⁶ We signaleren dan ook het belang om bij erfgoedmaken in de leefomgeving nadrukkelijk na te denken over vormen van ‘slow heritage’. Met een verwijzing naar de slowfoodbeweging (en in het kielzog daarvan *Slow Cities*) gaat het niet om traagheid in de letterlijke zin maar om een kwaliteit die verbonden is met belevingswaarde en bepaalde ervaringen.¹⁷

¹⁶ Verduurzaming is mede afhankelijk van het institutioneel borgen van een aantal voorwaarden, functies en outcomes van de activiteiten van de collectives, zie De Waal in Hoofdstuk 10.

¹⁷

www.slowmovement.com.

Relevantie. Het begrip engageren heeft alleen betekenis in de context van het aangaan van betekenisvolle relaties. Dat is een van de conclusies van de analyse van onze praktijksituaties. En wel relaties waarbij de vorm van betrokkenheid een empathisch karakter heeft. Bij de empathische vormen van engagement die we tegenkwamen staat het verhaal van de ander centraal en ontstaat gemeenschappelijkheid – community. In die context hebben we ook naar erfgoed in de gemeenschap gekeken. Betrokkenheid realiseren in erfgoedpraktijken betekent dat het *relevant* is voor mensen en communities. De opgave is om de vraag te stellen wat voor welke gemeenschap relevant is en wat niet; en wat er nodig is om een plek of object relevant te maken. In de context van nieuwe publieke betrokkenheid in de museumwereld wordt dat wel ‘de kunst van relevantie’ genoemd.¹⁸

¹⁸

Zie Simon, *Art of Relevance* 2016, en Steven ten Thije, Hoofdstuk 7.

Gemeenschap. De kwaliteit van de relaties van gemeenschappen met hun omgevingen is een issue dat we in deze studie meermalen zijn tegengekomen. Als criterium voor geëngageerde vormen van erfgoedmaken blijkt de actieve betrokkenheid van civic communities van essentieel belang. Maatschappelijke erfgoedpraktijken gaan uiteindelijk over gedeelde waarden, in die zin dat ze door verschillende communities gedragen moeten worden. Meer dan een: anders ontstaat geen pluriformiteit of meerstemmigheid. Ook bij het succes of falen van platforms of

commons-achtige organisaties bij het beheer van erfgoed gaat het om collectieve vormen van beheer. Vandaar het belang van collectives in de zoektocht naar nieuwe institutionele ontwerpen. Vanuit het belang van de rol van 'civic communities' bij stadmaken en de vormgeving van de leefomgeving, kunnen we de vraag stellen hoe 'civic heritage' eruit zou zien en hoe we processen van erfgoedmaken vanuit gemeenschapswaarden zouden kunnen ontwerpen. In termen van Martijn de Waals 'hackable city' (zie Hoofdstuk 10): Wat zouden kenmerken zijn van 'hackable heritage'?

Het nieuwe weven: naar een agenda voor erfgoedmaken in de leefomgeving

Met het Straatwaardenproject hebben we erfgoed in het bredere perspectief geplaatst van de toekomstige vormgeving van de leefomgeving. We hebben erfgoedmaken hier gepresenteerd als een maatschappelijk ontwerpproces. Nadenkend over patronen voor een nieuw stedelijk weefsel, hebben we zichtbaar gemaakt dat erfgoed en erfgoedwaarden daar dragend onderdeel van zijn. Met acht weefdraden hebben we een aangegeven langs welke lijnen 'het nieuwe weven' ontwikkeld zou kunnen worden.

We openden dit boek met een Manifest. Dat was zowel een positiebepaling – waar staan we? – als een kijkrichting voor het nieuwe weven – waar willen we heen? In de rest van de publicatie hebben we ons perspectief verder ontvouwd en ingevuld. Dat levert een toekomstagenda op die een aantal verschuivingen weerspiegelt in onze omgang met erfgoed en ruimte en het groeiende maatschappelijke karakter van erfgoedkwesties. Hieronder presenteren we langs vijf lijnen wat er sociaal en maatschappelijk in beweging is. Die geven tegelijkertijd een toekomstrichting aan. In zekere zin vatten ze het belang samen van de vraag – waar we in de ondertitel van dit boek naar verwijzen – hoe we erfgoedmaken als engagement kunnen beschouwen en vormgeven.

- Van statisch naar dynamisch: van erfgoed naar erfgoedmaken
- Van centralistisch naar pluriform speelveld
- Van erfgoedwaarde naar meer-waarden rondom erfgoed
- Van exclusieve naar inclusieve erfgoedpraktijken
- Van erfgoed als gegeven naar erfgoedmaken als social design

Ontwerpagenda

Een manifest formuleert ambities. Maar om die te realiseren zal ook het proces om dat te doen moeten worden vormgeven. Onze conclusie dat erfgoedmaken een proces van social design is leidt ertoe dat we een ontwerpagenda nodig hebben. Ons pleidooi voor meerwaarden en meer engagement bij maatschappelijke erfgoedvorming en -evaluaties vormt daar het startpunt voor. Gegeven het door ons signaleerde belang van 'civic communities' bij stadmaken en de vormgeving van de leefomgeving stellen we dan de vraag: Hoe zou 'civic heritage' eruit kunnen zien wanneer we processen van erfgoedmaken vanuit gemeenschapswaarden gaan vormgeven?

Ontwerpen is een dynamisch proces, deels creatief en deels technisch, dat materiële en immateriële elementen combineert. Een succesvol ontwerpproces opent de deur voor nieuwe mogelijkheden en oplossingen door de vragen anders te stellen. Voortbordurend op onze weefdraden formuleren we hieronder acht ontwerp vragen voor geëngageerde erfgoedpraktijken in de leefomgeving. Ter afsluiting van dit boek en als opening voor verdere discussie presenteren we ze in de vorm van een Ontwerpagenda.¹⁹

19
De formulering van de vragen in termen van 'Hoe zou je [...] ontwerpen?' is geïnspireerd op socialdesignpraktijken en designthinkingmethodieken ontwikkeld door IDEO, Stanford d-School e.a., die vanuit 'How might we...?'-vragen het creatieve ontwerpproces starten. Zie <https://dschool.stanford.edu/resources/how-might-we-questions> en <https://www.ideo.org>.

ONTWERPAGENDA

1

ENGAGEREN

Hoe zou je inclusieve vormen van engagement rond erfgoed kunnen ontwerpen?

2

COMMONING

Hoe zou je (lokale) communities kunnen betrekken bij erfgoedkwesties, zodanig dat erfgoed wordt omarmd als een gedeeld goed (shared resource)?

3

DRAMATURGIE

Hoe zou je de interacties bij erfgoedvorming zodanig kunnen insceneren dat maatschappelijke spelers maximaal betrokken worden?

4

PLATFORMS

Hoe zou je platforms rondom erfgoed kunnen ontwerpen waardoor gemeenschappen zich op coöperatieve wijze met elkaar en andere partijen verbinden?

5

MEERWAARDEN

Hoe zou je een grote diversiteit aan waardenbepalingen en sociale kwaliteitscriteria een rol kunnen laten spelen bij de evaluatie van erfgoed in de leefomgeving?

6

EXPERTISES

Hoe zou je de kennisbasis van de erfgoedprofessional kunnen verbreden en verdiepen, zodat deze (beter) aansluit bij de aspecten die in het nieuwe speelveld door maatschappelijke spelers als relevant wordt gezien?

7

ERFGOEDMAKEN ALS ONTWERP

Hoe zou je de ervaringen van plekmaken (place-making) als sociaal-ruimtelijk ontwerpproces kunnen ontwikkelen in relatie tot maatschappelijke processen van erfgoedmaken (heritage making)?

8

CO-DESIGN

Hoe zou je erfgoedvorming tot een inclusief co-creatief proces kunnen ontwikkelen, waarbij de nadruk komt te liggen op ontwerpen-met gebruiksgroepen en -gemeenschappen?

ENGAGEMENTEN EN VERANTWOORDING

Net zo min als het Straatwaardenonderzoek een standaardproject is geweest, is ook deze publicatie geen standaardrapportage. Wij kozen ervoor om ons al onderzoekend met een aantal bestaande praktijken in het erfgoedveld te verbinden, om vandaaruit in dialoog te gaan met initiatiefnemers en organisaties, betrokkenen en passanten. In gesprekken en werksessies verkenden we gezamenlijk wat er speelde en wat voor soort kernissues dat vertegenwoordigde. Dit boek is net zo'n verkenning. Het is geweven rond de stem van de betrokkenen in de twee onderzochte situaties zelf. Hun getuigenissen en onze verwerkingen daarvan vormen kruisdraden; ze worden weerspiegeld, in het Intermezzo, door verhalen van parallelsituaties en commentaren uit aanpalende velden. De stemmen vermengen zich in een gedeelde zoektocht naar relaties tussen partijen en spelers. Zo werden het project en deze publicatie een exercitie in engageren.

Het effect van dat engagement was dat zich een community of practice vormde. We waren gestart met een zoekende, inductieve manier van werken. Onze eerste publicatie, in 2017, riep reacties op die weer leidden tot verdiepende en ook nieuwe engagementen, waaronder die met culturele initiatiefnemers uit Rotterdam en Den Haag. Verhalenhuis Belvédère en I'M BINCK nodigden ons uit tot deelname, soms met een gerichte vraag, met betrekking tot onze manier van werken. Met hen en vele anderen ontstond gaandeweg een community. Het brede netwerk dat zich in de loop van het project ontwikkelde willen we hieronder vermelden en danken. Deze publicatie is van dat netwerk tegelijk getuigenis en uitkomst.

In ons onderzoek staan praktijksituaties centraal op het snijvlak van erfgoed en de stedelijke omgeving. Daarbij ontstonden ook engagementen en samenwerkingen die om verschillende redenen niet verder zijn onderzocht. Twee daarvan willen we memoreren: Stichting Oude Kerk en Woningcorporatie Stadgenoot.

De Stichting de Oude Kerk te Amsterdam, eigenaar van het oudste monument van de hoofdstad, beheert een omvangrijke museale collectie en voert een ambitieuze eigentijdse kunstprogrammering. In een tweetal sessies hebben we met de vrijwel voltallige Oude Kerk-staf onderzocht wat mogelijke strategieën zijn om engagement met de buurt te verbeteren. Met Woningcorporatie Stadgenoot werd kort overlegd over een onderzoekende interventie met betrekking tot de herbestemming van een gemeentelijke monumentale school aan de Havikslaan in Amsterdam Noord.

Het mooie van het ontwerp en de werkwijze in ons onderzoek is dat we niet alleen werden genood om in de erfgoedpraktijk van alledag te treden, maar ook dat we onderweg onderwijs- en onderzoekpartners tegenkwamen.

Dat betrof onderzoeksgroepen (VU, zie onder) en overheidsinstanties op het kruispunt van ruimte en erfgoed, op lokaal en landelijk niveau. Naast te Amsterdam en Delft was dat laatste ook het geval bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Die had het Straatwaardenonderzoek in 2017 al aangemerkt als pionier op het gebied van nieuwe vormen van erfgoedkennis en had, via de ErfgoedAcademie, ook materiële bijdragen verleend. Het plan was om samen met de dienst de inzet van bestaande advieskennis op erfgoedgebied te problematiseren en te verkennen hoe nieuwe kennis voor de veranderende omgang met erfgoed daarbij zou passen. In samenwerking met de ErfgoedAcademie, die bij- en nascholing voor de dienst en het Nationaal Restauratiefonds verzorgt, geven wij daar in het late voorjaar 2019 invulling aan.

Erkentelijkheden

Op deze plaats willen we graag dank zeggen aan de mensen en organisaties die betrokken zijn geweest bij het Straatwaardenonderzoek en/of op een andere wijze hebben bijgedragen aan het project (2015-2019).

Allereerst bedanken we de directeurs van de Reinwardt Academie in die periode, achtereenvolgens Teus Eenkhoorn en Nel van Dijk, voor hun grote vertrouwen, doorgaande steun en warme belangstelling. De collegevoorzitters van de AHK, achtereenvolgens Jet de Ranitz en Bert Verveld, nodigden ons uit dit onderzoek te ontwikkelen als pilot voor onderwijsvernieuwing tussen hogescholen, eerst in een Centre of Expertise Creatief/ICT, later in het kader van het Amsterdam Creative Industries Network (ACIN).

Speciale dank aan de initiatiefnemers in de onderzoeksituaties waarmee intensief is samengewerkt: Linda Malherbe en Els Desmet voor Verhalenhuis Belvédère, Sabrina Lindemann en Bram Heijkers voor I'M BINCK en Jacqueline Grandjean voor Stichting de Oude Kerk.

We denken hierbij ook de partners in de belangrijkste lokale en landelijke instellingen voor erfgoedzorg: Aart Oxenaar en Karin Westerink (Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam), Yvonne Ploum (ErfgoedAcademie), en Frank Strolenberg, Gabor Kozijn, Jacqueline Rosbergen, Leonard de Wit en Michaëla Hanssen (RCE).

Deelnemers Straatwaarden Ateliers

In de tweede fase van het Straatwaardenonderzoek zijn zes researchateliers georganiseerd, in dialoog met onze institutionele partners. Wij willen graag alle deelnemers die in een of meer ateliers hebben geparticipeerd danken voor hun bijdragen: **Verhalenhuis Belvédère**: Linda Malherbe, Els Desmet, Joop Reijngoud; gasten: Els Molenaar, Herman Meijer, Joran Koster. **I'M BINCK**: Sabrina Lindemann, Bram Heijkers, Victor de Vries. **De Oude Kerk**: Jacqueline Grandjean, Emma van Wolveren, Richard Pelgrim, Marianna van der Zwaag,

Emma van Oudheusden; gasten: Radna Rumping, Jessa van der Vaart, Sarah van Sonsbeeck. **Gasten Straatwaarden:** Steven ten Thije (Van Abbemuseum), Diana Krabbendam (The Beach); Joost Beunderman (oo/ & Impact Hub Islington), Dick Rijken (Haagse Hogeschool, STEIM), Frank Strolenberg (RCE), Teun van den Ende (Platform VOER), Yvonne Ploum (ErfgoedAcademie), Nel van Dijk (AHK), Geke van Dijk (STBY; Moderator Atelier #3).

De researchateliers vonden met deels verschillende deelnemers plaats op verschillende locaties. Atelier #1: 6 maart 2018, Castrum Peregrini, Amsterdam; #2: 14 maart 2018, Verhalenhuis Belvédère, Rotterdam; #3: 26 april 2018, Hogeschool van Amsterdam; #4: 23 mei 2018, Verhalenhuis Belvédère; #5: 31 augustus 2018, Binckhorst, Den Haag; #6: 2 november 2018, Reinwardt Academie Amsterdam.

We konden de laatste twee jaar voortbouwen op de eerste fase van het project (*Straatwaarden* 2017). Graag spreken we hier onze erkentelijkheid uit jegens de mensen die daarbij in werkateliers of op andere wijze betrokken zijn geweest, buiten al genoemden: Eline Hansen, Hester Dibbits en Paula dos Santos (Reinwardt Academie AHK), Christiane Bosman (TAAK), Thomas Ermacora & Lucy Bullivant (Londen), Thessa Fonds (The Missing Link), Richard Gerritsen en Mira de Graaf (The Beach), Henny Groenendijk (Rijksuniversiteit Groningen), Dirk Houtgraaf en Paul Roosenberg (RCE), Michiel van Iersel (Non Fiction / Failed Architecture), Hans Karssenbergen Siënna Velders (STIPO), Daniëlle Kuijten en Marlous Willemsen (Imagine IC), Liane van der Linden, Daniël Metz en Zeraja Terluin (Museum zonder Muren), Aart Oxenaar en Lodewijk van Roij (Gemeente Amsterdam, Monumenten en Archeologie), Jogi Panghaal (Woxsen School of Design, Hyderabad, India), Leon Paquay (Editpoint / Cruquius Circulair), Josien Pieterse (Netwerk Democratie), Karen Schenk (gemeente Haarlem), Maike van Stiphout (Academie van Bouwkunst AHK), Esther Vlaswinkel (Uplab), Jaap Westbroek (Coöperatief Eigenwijzer).

Netwerkpartners en -activiteiten

Tijdens het onderzoek zijn we ingegaan op uitnodigingen om de thematiek van het Straatwaardenonderzoek te presenteren, waarvoor dank. In het bijzonder: Bureau Rijksbouwmeester CRA, Den Haag (presentatie Michiel Schwarz, 16 mei 2017); Pakhuis de Zwijger, Amsterdam (debat 'Straatwaarden' Urban Books #45, 18 oktober 2017); Universidad Externado, Bogota, Columbia, (seminar/workshop Riemer Knoop, 25-27 november 2017); FARO Vlaams steunpunt voor Cultureel Erfgoed, Leuven (presentatie Michiel Schwarz, 1 december 2017); Erfgoed Almere (voordracht Riemer Knoop, 22 februari 2018); VU Amsterdam, CLUE Faculteit der Letteren (Gastcollege Riemer Knoop & Michiel Schwarz, 13 maart 2018); Universiteit Hasselt (Joint Research Seminar, lezing Martijn de Waal, 24 april 2018); Monumenten en Archeologie, Gemeente Amsterdam (masterclasses Riemer Knoop & Michiel Schwarz, 28 mei en 5 juni 2018); Conference Association Critical Heritage Studies, Hangzhou, China (lezing Riemer Knoop, 5

september 2018); Gemeente Delft (gesprek met afdeling Omgevingsvisie, i.s.m. Delfia Batavorum, presentatie Michiel Schwarz, 12 september 2018); Nationaal Monumentencongres, Amersfoort (paneldiscussie Riemer Knoop, 8 november 2018); The Missing Link, Utrecht (keynote Michiel Schwarz en presentatie 'M BINCK Sabrina Lindemann, co-productie Kennisevent 'Bouwen aan plekken met identiteit', Utrecht Community, i.s.m. Restauratiefonds en Ministerie OCW, 14 maart 2019).

De Reinwardt Academie zelf heeft een aantal voor het Straatwaardenproject relevante activiteiten gerealiseerd, waaronder een debat in het kader van de Erfgoedarena (20 september 2017), de 2018 Reinwardt Memorial Lecture door Linda Malherbe (zie Malherbe *De magie van het Verhalenhuis* 2019) en het werk van de afstudeergroep 'Erfgoed en Ruimte' (zie Asseldonk 2018, *Er is geen toen zonder nu*).

Pakhuis de Zwijger in Amsterdam wijdt op 22 mei 2019 editie #62 van de debatserie 'Urban Books' aan de uitkomsten van het Straatwaardenonderzoek. Die bijeenkomst vormt tevens de publieke presentatie van dit boek, m.m.v. Esther Agricola (Ruimte & Duurzaamheid, Gemeente Amsterdam), Karin Westerink (Federatie Grote Monumentengemeenten), Sabrina Lindemann ('M BINCK, Den Haag), Joost Beunderman (Civic Systems Lab, Londen), Charlot Schans (adviseur STIPO), Teun van den Ende (Platform VOER/Werkplaats Erfgoed/College van Rijksadviseurs), Jobbe Wijnen (BOEI) en Nel van Dijk (Reinwardt Academie AHK); en vanuit het Straatwaardenteam Riemer Knoop (Reinwardt Academie AHK/Gordion Cultureel Advies), Michiel Schwarz (Sustainism Lab, Amsterdam) en Martijn de Waal (Hogeschool van Amsterdam), met moderator Indira van 't Klooster en programmamaker Joline Rodermans.

Dank ook aan Marien de Langen, Peter Kramer, Giorgio Norbiato, Erik Zantman en Menje Almekinders (Woningcorporatie Stadgenoot), Gert-Jan Burgers, Pieter Wagenaar en Jeroen Rodenberg (VU Amsterdam), Madeleine Maaskant en Jan-Richard Kikkert (Academie van Bouwkunst AHK), Egbert Fransen (Pakhuis de Zwijger), Richard Taylor, Rody Luton, Theo Thomassen en alle anderen waar we de afgelopen jaren mee in contact waren in het kader van het Straatwaardenproject.

Ten slotte willen we alle auteurs van deze publicatie hartelijk bedanken, waaronder Nancy van Asseldonk, Martijn de Waal van het Straatwaardenonderzoeksteam, alsook een ieder die vanuit de Reinwardt Academie bij dit boek en het project betrokken waren. Voor verdere credits zie pagina 112.

Literatuurverwijzingen

- Arnstein 1969 Arnstein, S.R., 'A Ladder of Citizen Participation,' *Journal of the American Institute of Planners*, 35/4, 1969, 216-224
- Asseldonk 2017 Asseldonk, N. van, 'Erfgoed en Ruimte aan de Reinwardt Academie', in: *Straatwaarden* 2017, 11-12
- Asseldonk et al. 2018 Asseldonk, N. van, F. Tissink, en M. Almekinders (red.), *Er is geen toen zonder nu*. Amsterdam: Reinwardt Academie, 2018
- Bazelmans 2013 Bazelmans, J., 'Naar integratie en maatschappelijke verbreding in de waardestelling van erfgoed', in *Boekman* 96, 2013, 89-96
- Beer et al. 2015 Beer, S., S. Lindemann en E. Vlieger, 'Urban curators. Ontwikkelen zonder eigendom', in Franke et al. 2015A, 85-97
- Beijer 2016 Beijer, P., e.a., *De waarde van het alledaagse. Van beleidsdrang naar bewonersperspectief in de stadswijk*. Amsterdam: Valiz, 2016
- Berg 2013 Berg, M. van den, *Stedelingen veranderen de stad. Over nieuwe collectieven publiek domein en transitie*. Amsterdam: Trancity Valiz 2013
- Bervoets 2011 Bervoets, E., 'Nieuwmarktrelen 1974-1975', in Muller, E.R. (red.), *Crises in Nederland: Rampen, rellen, gijzelingen en andere crises*. Deventer: Kluwer 2011, 339-360
- Beunderman 2017 Beunderman, J., 'Heritage – what kind of platform for what kind of culture?', in *Straatwaarden* 2017, 102-112
- Bollier 2016 Bollier, D., Commoning as a Transformative Social Paradigm (November 2015), published May 2016 on <https://thenextsystem.org/sites/default/files/2017-08/DavidBollier.pdf>
- Boonstra 2018 Boonstra, B., *De Volgende Stap voor het Rotterdamse Stadmaken* (BecomingPlanner), i.o.v. Architectuur Instituut Rotterdam 2018
- Desilvey 2017 Desilvey, C., *Curated Decay: Heritage Beyond Saving*. Minneapolis: University of Minnesota Press 2017
- Van Dijk et al. 2018 Dijk, J. van, T. Poell en M. de Waal, *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. Oxford: Oxford University Press, 2018
- Eenheid en verscheidenheid 2014 *Eenheid en verscheidenheid. Een zoektocht naar een integrale cultuurhistorische waardestelling van het materiële erfgoed*. Amersfoort: RCE 2014, 39-43
- Eggenkamp 211 Eggenkamp, W., *Cultuurhistorie in de stedelijke vernieuwing van de veertig aandachtswijken*. Den Haag: College van Rijksadviseurs 2011
- Emstede 2009 Emstede, C.I.C. van, *Waardestelling in de Nederlandse monumentenzorg 1981-2009*. Delft: TUDelft 2009
- Franke et al. 2015A Franke, S., J. Niemans en F. Soeterbroek (red.), *Het nieuwe stadmaken. Van gedreven pionieren naar gelijk speelveld*. Amsterdam: Trancity Valiz 2015
- Franke et al. 2015B Franke, S., B. Lammers, en A. Reijndorp, 'De (her)ontdekking van de publieke zaak', in Franke et al. 2015A, 43-57
- Fung 2006 Fung, A., 'Varieties of Participation in Complex Governance', in *Public Administration Review* 66, 2006, 66-75
- Gubbels en Timmer 2007 Gubbels, T., en P. Timmer, *Niets gaat verloren. Twintig jaar selectie en afstoting uit Nederlandse museale collecties*. Amsterdam: ICN/Boekman Stichting 2007
- Janssen en Beunen 2012 Janssen, J., en R. Beunen, 'De burger als erfgenaam. Over de vermaatschappelijking van stedelijk erfgoed', in *Essays: toekomst van de stad*. Den Haag: Raad voor de leefomgeving en de infrastructuur 2012, 26-30
- Knoop 2007 Knoop R., 'Terug naar Soestdijk. Op zoek naar de betekenissen van een leeg paleis' (advies aan Ministerie van VROM), Den Haag 2007
- Knoop 2014 Knoop, R., 'Een leeg paleis vol keuzes. De toekomst van Soestdijk', in Bovens, M., en C.-J. Pen (red.), *De wijde blik: op het snijvlak van ruimtelijke ordening en erfgoed. Lectors aan het woord: essays en interviews*. Amersfoort: RCE 2014, 23-27
- Knoop 2019 Knoop, R., 'Omdenken van de leefomgeving. Doen maar dan anders', in *Erfgoed Flevoland*. Rotterdam: Educom 2019, 8-10
- Madsjberg 2017 Madsjberg, C., *Sensemaking. What Makes Human Intelligence Essential in the Age of the Algorithm*. London: Little Brown 2017
- Malherbe 2019 Malherbe L., *De magie van het Verhalenhuis Rotterdam. Over erfgoed, vertelkunst en nieuwe verbindingen*. Amsterdam: Reinwardt Academie AHK 2019
- Marigold 2017 Marigold, P., 'Imperfections', quotes by Wijne M., 'The life of things', in Jacob, S., *Finders Keepers*. [Rotterdam:] Het Nieuwe Instituut z.j., z.p., [2017], 22
- Nevejan 2018 Nevejan, C., *Stadsbespiegelingen: Over het ontwerp van ritmes van betrokkenheid in de genetwerkte stad* (oratie). Amsterdam: Vossiuspers 2018
- Raad voor Cultuur 2003 *eCultuur: van i naar e. Advies over de digitalisering van cultuur en de implicaties voor cultuurbeleid*. Den Haag: Raad voor Cultuur 2003
- Raad voor Cultuur 2005 *Het tekort van het teveel. Over de rijksverantwoordelijkheid voor cultureel erfgoed. Advies erfgoedselectiebeleid*. Den Haag: Raad voor Cultuur 2005
- Raad voor Cultuur 2019 *Met erfgoed meer ruimtelijke kwaliteit. Sectoradvies Monumenten en archeologie*. Den Haag: Raad voor Cultuur, 2019
- Rana et al. 2017 Rana, J., M. Willemsen en H.C. Dibbits, 'Moved by the tears of others: emotion networking in the heritage sphere', in *International Journal of Heritage Studies*, 23, 2017, 977-988 DOI: 10.1080/13527258.2017.1362581
- Rancière 2014 Rancière, J., *De geëmancipeerde toeschouwer*. [2008] Amsterdam: Octavo 2014
- Schavemaker 2017 Schavemaker, M., *The White Cube as 'Lieu de Mémoire': The Future of History in the Contemporary Art Museum*. Amsterdam: Reinwardt Academie AHK, 2017
- Schwarz 2016 Schwarz, M., *A Sustainist Lexicon: Seven entries to recast the future — Rethinking design and heritage*. (With field notes by Riemer Knoop and sustainist symbols by Joost Elffers). Amsterdam: Architectura & Natura Press 2016
- Schwarz 2017 Schwarz, M., 'From examples to exemplars: How Not To Waste the Teachings of Circular City Making in the Sustainist Era', in Miazzo, F. (ed.), *The Wasted City: Approaches to Circular City Making*. Amsterdam: Trancity/Valiz, 2017
- Schwarz en Elffers 2010 Schwarz, M., en J. Elffers, *Sustainism Is the New Modernism: A cultural manifesto for the sustainist era*. New York: DAP / Distributed Art Publishing, 2010
- Schwarz en Krabbendam 2013 Schwarz, M., en D. Krabbendam, *Sustainist Design Guide: How sharing, localism, connectedness and proportionality are creating a new agenda for social design*. Amsterdam: BIS Publishers, 2013
- Sijmons et al. 2003 Sijmons, D., R. Hergreen en F. Feddes, *Lusthof Den Haag. Een reisgids voor ontwikkelingsgericht landschapsbeleid. Advies aan Ministerie van LNV*. Utrecht: H+N+S Landschapsarchitecten 2003
- Simon 2016 Simon, N., *The Art of Relevance*. [z.p.] Museum 2.0, 2016
- Straatwaarden 2017 Knoop, R., en M. Schwarz (samenst. en red.), *Straatwaarden: In het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken*. Amsterdam: Reinwardt Academie AHK 2017
- Voor de eeuwigheid 2008 *Voor de Eeuwigheid? Collectiebeleid in Nederland*. Amsterdam: Mondriaan Stichting/Erfgoed Nederland 2008
- Vuyk 2017 Vuyk, K., *Oude en nieuwe ongelijkheid over het failliet van het verheffingsideaal*. Utrecht: Klement 2017
- De Waal et al. 2018 De Waal, M., M. de Lange en M. Bouw, *The Hackable City: a Model for Collaborative Citymaking* (The Hackable City Cahier #1). Amsterdam: The Hackable City 2018
- Jay Walljasper 2016 Walljasper, W., *All That We Share: A Field Guide to the Commons*. New York: The New Press, 2010
- Versloot 2013 Versloot, A., (red.), *Op de museale weegschaal. Collectiewaardering in zes stappen*. Amersfoort: RCE 2013
- Welstandsnota 2016 *De schoonheid van Amsterdam* (2016)
- Westberg Gabriel en Jensen 2017 Westberg Gabriel, L., en T. Jensen, 'Who is the expert in participatory culture?', in Roued-Cunliffe, H., and A. Copeland (red.), *Participatory Heritage*. Londen: Facet 2017, 87-96
- Wilcox 1994 Wilcox, D., *The Guide to Effective Participation*. London: David Wilcox 1994

Over de auteurs

Riemer Knoop is classicus en archeoloog, werkte bij de publieke omroep, het Rijksmuseum van Oudheden en de Stichting voor de Nederlandse Archeologie, en voert vanaf 1998 een eigen consultancypraktijk Gordion Cultureel Advies, die hij 2011-2019 combineerde met het lectoraat Cultureel Erfgoed aan de Reinwardt Academie AHK. www.gordion.nl

Michiel Schwarz is onafhankelijk cultuuronderzoeker, toekomstdenker en consultant. In 2013-2014 was hij artist-in-residence bij de Academie van Bouwkunst en de Reinwardt Academie, in 2015-2019 onderzoeker in het Straatwaardenproject. Samen met Joost Elffers muntte hij het begrip 'sustainisme' als benaming voor het huidige cultuurtijdperk in *Sustainism Is The New Modernism* (2010). Met zijn Sustainism Lab (Amsterdam) ontwikkelt hij projecten over sustainistische cultuur, o.a. in samenwerking met de Amsterdamse social design hub 'The Beach'. www.sustainism.com

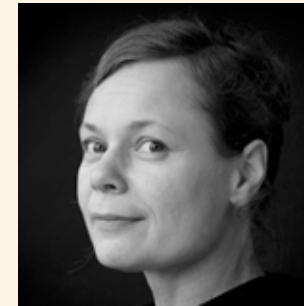
Nancy van Asseldonk is neerlandica, werkt sinds 2007 bij de Reinwardt Academie en daarvoor bij het Stadsarchief in Amsterdam. Zij coördineerde het onderzoeksproject Cultuur in context, was studieleider in de bachelor, organiseerde in 2015 de Week van het lege gebouw en is coördinator van het Heritage Lab, onderdeel van het Amsterdam Creative Industries Network

Joost Beunderman is directeur van oo:/ [zero zero], een Londens ontwerp- en strategiebureau. Vanuit sterke opvattingen over het belang van civil society leidt hij een breed scala aan regeneratie- en onderzoeksprojecten. Hij was co-auteur van het *Compendium of the Civic Economy* (2011), een inventarisatie van participatieve buurtrevitaliseringsprojecten. Samen met de Dark Matter Laboratories-studio van oo:/ voert hij nu een aantal institutionele ontwerpogaven uit. www.architectureoo.net

Diana Krabbendam is mede-oprichter en directeur van The Beach. De laatste 15 jaar ligt in haar werk de nadruk op ontwikkeling van sociale en duurzame ontwerp практиjken. Met Michiel Schwarz en het The Beach netwerk publiceerde ze de *Sustainist Design Guide* (2013) en was van 2003-2008 hoofdredacteur van ontwerptijdschrift *Items*. Eerder werkte zij als ontwerper en creative director voor internationale profit en non-profit organisaties. www.thebeach.nu

Sabrina Lindemann studeerde communicatiewetenschappen in Kiel (D) en deed daarna de Koninklijke Academie in Den Haag. Sinds 2002 is ze urban curator met haar projectbureau OpTrek, en vanaf 2012 initiatiefneemster van I'M BINCK, de InvesteringsMaatschappij Binckhorst. Ze zet kritische kanttekeningen bij de gevolgen van stadsontwikkeling voor bewoners, ondernemers, buurt en stad, en werkt aan duurzame ontwerp oplossingen die structuren in wijken en gebieden versterken.

Steven ten Thije studeerde kunstgeschiedenis en is curator, onderzoeker en auteur. Hij heeft verschillende bestuurs- en adviesfuncties en werkt voor het Van Abbemuseum. Ook is hij bij de Europese museumconfederatie L'Internationale projectcoördinator van het vijfjarige Europese programma 'The Uses of Art –the Legacy of 1848 and 1989'. Daarnaast publiceerde hij bij het Mondriaan Fonds het essay *Het geëmancipeerde museum* (2016). <https://vanabbemuseum.nl/personen/steven-ten-thije>

Martijn de Waal is lector Play & Civic Media aan de Hogeschool van Amsterdam. Hij is (co-)auteur van de boeken *De Platformsamenleving* (2016) en *De stad als interface. Hoe digitale media de stad veranderen* (2013). Hij is ook medeoprichter van TheMobileCity.nl, een internationaal onderzoekplatform over de rol van digitale media in de stedelijke cultuur. www.martijndewaal.nl

Karin Westerink studeerde geschiedenis in Utrecht en werd daarna directeur van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland en sectormanager Collecties bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid. Sinds 2008 is ze hoofd Monumenten en programmamanager bij de gemeente Amsterdam, en daarnaast ook voorzitter van het kennisnetwerk Federatie Grote Monumentengemeenten en ambtelijk secretaris van het Bestuurlijk Platform Erfgoedgemeenten.

Colofon

Samenstelling en redactie Riemer Knoop, Michiel Schwarz
Auteurs Nancy van Asseldonk, Joost Beunderman, Riemer Knoop,
Diana Krabbendam, Sabrina Lindemann,
Michiel Schwarz, Steven ten Thije, Martijn de Waal,
Karin Westerink
Tekstredactie Wietske Blokker, Wilma Wesselink
Ontwerp Chiel Veffers vormgeving, Amsterdam
Illustraties Aerophoto-Schiphol, I'M BINCK [p. 22, 25]
Joop Reijngoud [p. 18], Ymere [p. 60]
Druk NPN Drukkers, Breda

Meer Straatwaarden: een pleidooi voor erfgoedmaken als engagement
Reinwardt Academie, Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten 2019

ISBN 9789071681455

Creative Commons, 2019
Eerste druk, mei 2019

Op de tekst in deze uitgave is een Creative Commons licentie van toepassing
[4.0 internationaal / Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken]
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>

Uitgave in het kader van het Straatwaardenproject van de Reinwardt Academie AHK,
met steun van Amsterdam Creative Industries Network (ACIN), Gordion Cultureel
Adies, Amsterdam, en Sustainism Lab, Amsterdam.

Bijzondere projectpartner: ErfgoedAcademie (www.erfgoedacademie.nl).

Credits

Onderzoeksteam

Nancy van Asseldonk, Riemer Knoop, Michiel Schwarz, Martijn de Waal

Productieteam

communicatie Susan van 't Slot
producer, verslaglegging Dionne Doets
verslaglegging Anne Nike van Dam
accounting Suzanne van der Voet, Marieke Marcus
huismeesterij Reinwardt Academie Gidion Becker, Dimitri Cruz

